

महाराष्ट्र पक्षीमित्र संघटनेचे त्रैमासिक मुखपत्र

पक्षीमित्र

■ वर्ष आठवे ■ अंक ३ रा ■ संपादक : दिगंबर गाडगीळ ■ १ एप्रिल २०१८ ■ पाने-१८

संपादकीय

महाराष्ट्राच्या नकाशावर 'रामसर' नाही!

या अंकात डॉ. राजू कसंबे यांचा 'महाराष्ट्रातील संभाव्य रामसर स्थळे' हा विस्तृत लेख दिलेला आहे. त्यात रामसर मान्यतेचे निकष नमूद केलेले आहेत. १९७५ सालीच यासंबंधीचा जागतिक कृती आराखडा संमत झाला. त्या करारावर भारताने १९८२ साली सही केली. त्यानुसार त्या त्या देशातील 'रामसर' जागा त्या त्या देशाने घोषित करावयाच्या आहेत. भारताने आजपर्यंत २६ जागा घोषित केल्या आहेत. या जागा जैवविविधतेच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत. त्यांच्या रक्षणासाठी, संवर्धनासाठी काही आंतरराष्ट्रीय निधीही मिळतो. आजवर महाराष्ट्रातील एकही जागा जाहीर झालेली नाही.

BNHS ने २००८ साली या विषयाच्या ग्रंथात महाराष्ट्रातील ५ जागांची शिफारस केली होती. त्यानंतर आणखी ३ जागा २०१२ मध्ये सुचविल्या आहेत. त्यातील लोणार वगळता इतर जागा Important Bird Area म्हणून जागतिक संस्थांकडून घोषित झाल्या आहेत.

राज्य सरकारने आपल्या राज्यातील योग्य त्या जागांची शिफारस केंद्रीय पर्यावरण मंत्रालयाकडे करावयाची असते. त्यावर विचार करून त्यांनी अधिकृत घोषणा करावयाची असते. महाराष्ट्र सरकारने २०१२ साली एकंदर सहा जागांची शिफारस केली. त्याला ६ वर्षे झाली. ज्यासाठी आर्थिक तरतूद करावी लागत नाही अशा जागांची निश्चिती करण्यासाठी सहा वर्षांचा दीर्घ कालावधी लागावा ही खेदाची बाब आहे. म्हणून आता जनतेने पाठपुरावा करण्याची वेळ आली आहे. त्यासाठी स्थानिक पातळीवरच्या पक्षीमित्र संघटना, ठिकठिकाणी होणारी जिल्हा, विभाग व राज्य पातळीवरच्या संमेलनातून ही मागणी पुढे आली पाहिजे. या संदर्भात हतनूर व नांदूर मध्यमेश्वर येथील पक्षीमित्रांनी व्हॉट्सअॅपवर चळवळ सुरू केली आहे तशी इतर ठिकाणांहून व्हायला हवी. पर्यावरण संवर्धनातील मागण्यांना लालफितीचा अडसर येता कामा नये.

- दिगंबर गाडगीळ

३९, आनंदवन कॉलनी, ऑफ कॉलेज रोड, नाशिक - ४२२००५

स्थिरभाष : (०२५३)२५७७९६८, चलभाष : ९८८१०७९७११, E-mail : dgadgil09@gmail.com

पक्षीमित्राच्या संदर्भातील पत्रव्यवहार, लेख संपादकांकडे पाठवावा. प्रशासकीय बाबींबद्दल मात्र चिपळूणच्या पत्त्यावर लिहावे.

विविध पक्षीमित्र संमेलनांचे अहवाल

राज्य पातळीवरचे ३१वे पक्षीमित्र संमेलन नोव्हेंबर महिन्यात झाले. १८वे विदर्भ पक्षीमित्र संमेलन डिसेंबर महिन्यात यवतमाळला झाले. त्याचा वृत्तांत पाठविण्याबद्दलचे स्मरण देऊनही आजपर्यंत ते हाती आलेले नाहीत.

अनेक जण इच्छा असूनही संमेलनाला हजर राहू शकत नाहीत. पण संमेलनात काय झाले याबाबत त्यांना उत्सुकता असते. ते त्यांना अशा अहवालातून कळू शकते. तेव्हा संयोजकांनी संमेलन झाल्याबरोबर वृत्तांत पाठविला पाहिजे. बारीपाडा येथे उत्तर महाराष्ट्र पक्षीमित्र संमेलन फेब्रुवारी महिन्यात झाले. त्याचा वृत्तांत या अंकात दिला आहे.

- संपादक

टीप : हा अंक आपल्या मित्रांपर्यंत पोहचवा, ते सभासद होतील !

अध्यक्षीय मनोगत

महाराष्ट्र पक्षीमित्र चळवळ महाराष्ट्रात सुरू होण्यास आज ३७ वर्षे उलटून गेलीत. डॉ. प्रकाश गोळे यांच्या आवाहनावर १० जानेवारी १९८१ रोजी काही मोजकी मंडळी लोणावळा येथे जमलीत. यांमध्ये निमंत्रक श्री. प्रकाश गोळे, प्रा. स्वाती गोळे, नाशिकचे श्री. दिगंबर गाडगीळ, कोल्हापूरचे डॉ. सुभाष आठल्ये, प्रा. जय सामंत, नागपूरहून श्री. रमेश लाडखेडकर, व्ही. सी. आंबेडकर, डॉ. कुलकर्णी व श्री. मारुती चितमपल्ली ही पक्षीप्रेमी मंडळी एकत्र आलीत व या अनौपचारिक मेळाव्यातूनच महाराष्ट्र पक्षीमित्र संमेलनांची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. या चळवळी अंतर्गत आजवर ३१ राज्यस्तरीय व जवळपास २५ विभागीय संमेलने पार पडलीत, राज्यभर अनेक कार्यकर्ते व अभ्यासक यातून तयार झालेत व अभयारण्य निर्मिती सारखी काही ठोस कामेही झालीत. विशेष म्हणजे कुठल्याही शासकीय व अशासकीय मदतीशिवाय, फक्त पक्षीमित्र व त्यांच्या संस्थांच्या मदतीने इतके भव्य काम पार पडले. मागे वळून पाहत असताना याची निश्चितच जाणीव होते. 'महाराष्ट्र पक्षीमित्र'चा अध्यक्ष म्हणून कार्यास सुरुवात करताना या गतकाळास उजाळा देणे आवश्यक आहे असे मला वाटते.

अख्या देशात अशा प्रकारची संमेलने होणारे महाराष्ट्र हे एकमेव राज्य आहे अन् याचा आम्हाला सार्थ अभिमानही आहे. या संपन्न परंपरेचा वारसा चालविण्याची संधी आम्हाला दिलीत यासाठी सर्वप्रथम सर्व सदस्य पक्षीमित्र, मागील कार्यकारिणी सदस्य व मावळते अध्यक्ष आदरणीय भाऊ काटदरे या सर्वांचे मी आभार व्यक्त करतो. महाराष्ट्र पक्षीमित्रांचे कार्य, अधिकाधिक विषयांपर्यंत व लोकांपर्यंत जास्तीत जास्त पक्षीमित्रांना सहभागी करून घेऊन व नवनवीन आवाहनांना स्वीकारत व काळानुसार आवश्यक ते बदल करित अधिक जोमाने पुढे नेण्याचा आम्ही प्रयत्न करू, असे सर्व कार्यकारिणी सदस्य व पदाधिकारी यांचे वतीने ग्वाही देतो. गेल्या नऊ वर्षात श्री. भाऊ काटदरे यांचे नेतृत्वात संस्थेने उल्लेखनीय कामगिरी केली व त्या कामगिरीच्या आधारावरच आम्हाला पुढील वाटचाल करणे सोपे असणार आहे. मागील कार्यकारिणीत पदाधिकारी म्हणून भाऊसोबत काम करताना काही ठोस कार्यक्रम पार पडलेत. यामध्ये दि. ०५ ते १२ नोव्हेंबर दरम्यान महाराष्ट्र पक्षीमित्र तर्फे पक्षीसप्ताह साजरा करण्याचा घेतलेला निर्णय अन् त्या अंतर्गत पहिल्याच वर्षी महाराष्ट्रभरातून मिळालेला प्रतिसाद नक्कीच उत्साहवर्धक होता. गतवर्षी जुलै २०१७ मध्ये राष्ट्रीय हरित लवाद (NGT) कडून नायलॉन/चायनीज मांजाच्या व्यापार, साठवणूक, विक्री व वापरावर सरसकट बंदी घालण्यात आली. त्या अनुषंगाने पक्षी संवर्धनासाठी प्रत्येक जिल्ह्यात या निर्णयाची अंमलबजावणी व जनजागृती व्हावी याकरिता महाराष्ट्र पक्षीमित्रतर्फे स्थानिक स्तरावर निवेदन देण्यासंबंधी आवाहन करण्यात आले होते. त्यानुसार राज्यातून एकूण २२ जिल्ह्यांतून प्रतिसाद मिळाला. अनेकांनी जनजागृतीपर कार्यक्रम घेतले, निवेदने दिलीत, वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून विषय संबंधितांपर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न केला गेला व अनेक ठिकाणी तर मांजाविक्री करणाऱ्यांवर कारवाई झाली,

लाखोंचा मांजा पकडला गेला, हे आपल्या सर्वांचे सांघिक यश आहे. सध्या शहरात जखमी किंवा अनाथ पक्षी सापडणे व त्याच्या उपचारासाठी पक्षीमित्रांना फोन येणे किंवा त्याबाबत थेट संस्थेच्या कार्यालयात, अध्यक्षाना किंवा संबंधितांना अमुक गावातील संपर्क क्रमांकासाठी विचारणा होणे हे अगदी नित्याचे झाले आहे. यावर श्री भाऊ काटदरे यांनी अशा प्रकारचे कार्य करणारे पक्षीमित्र व संस्था यांची राज्यभरातील यादी व जखमी पक्षी उपचार, पक्षी हाताळणे व कायदेशीर बाबी याची माहिती असलेली पुस्तिका तयार करून ती संस्थेच्या वेबसाईटवर व पुस्तिकेच्या रूपात उपलब्ध करून देण्याचा मनोदय व्यक्त केला होता. हे महत्त्वाचे कार्य लवकरात लवकर पूर्ण करण्यात येईल. पक्षीमित्रांची भविष्यात करावयाची वाटचाल व राबविण्यात येणारे विविध कार्यक्रम यावर पहिल्या कार्यकारिणी सभेमध्ये निर्णय घेण्यात येऊन कार्यास प्रत्यक्ष प्रारंभ होईल. आपल्या सर्वांच्या सहकार्याची अपेक्षा ठेऊन मी माझे पहिले अध्यक्षीय संपवितो.

अध्यक्षीय लिहीत असतानाच एक दुःखद बातमी समजली. 'महाराष्ट्र पक्षीमित्र'चे जुन्या पिढीतील कार्यकर्ते व औरंगाबादचे ज्येष्ठ पक्षीमित्र अमर परदेशी यांचे दुःखद निधन झाले. महाराष्ट्र पक्षीमित्र परिवारातर्फे अमर परदेशी यांना विनम्र श्रद्धांजली.

– डॉ. जयंत वडतकर
अध्यक्ष, महाराष्ट्र पक्षीमित्र
९८२२८७५७७३,
jayantwadatkar.weecs@gmail.com

प्रपत्र IV

- १) प्रकाशन स्थळ : ११, युनायटेड पार्क, मार्कडी, चिपळूण, जि. रत्नागिरी, महाराष्ट्र, ४१५६०५
- २) प्रकाशन कालावधी : त्रैमासिक
- ३) मुद्रक : श्री. मधुकर अनंत फडके (एस. व्ही. प्रेस)
राष्ट्रीयत्व: भारतीय
पत्ता: शिवाजी चौक, चिपळूण, जि. रत्नागिरी, महाराष्ट्र, ४१५६०५
- ४) प्रकाशक : डॉ. जयंत वडतकर (अध्यक्ष), महाराष्ट्र पक्षीमित्र
राष्ट्रीयत्व: भारतीय
पत्ता: ४२, ग्रीनपार्क कॉलनी, आशियानाजवळ, शेगाव रोड, अमरावती-४४४६०४
- ५) संपादक : श्री. दिगंबर गाडगीळ
राष्ट्रीयत्व: भारतीय
पत्ता: ३९, आनंदवन कॉलनी, ऑफ कॉलेज रोड, नाशिक, महाराष्ट्र, ४२२००५
मी, जयंत सुधाकरराव वडतकर जाहीर करतो की वर दिलेली माहिती माझ्या माहितीनुसार बरोबर व खरी आहे.
दिनांक : १ एप्रिल २०१८ सही – जयंत सुधाकरराव वडतकर.

दुसरे उत्तर महाराष्ट्र पक्षीमित्र संमेलन - बारीपाडा

दुसरे उत्तर महाराष्ट्र पक्षीमित्र संमेलन दि. ३ व ४ फेब्रुवारी २०१८ ला धुळे जिल्ह्यातील 'बारीपाडा' येथे आयोजित करण्यात आले होते. या संमेलनाचे अध्यक्ष डॉ. सुधाकर कुन्हाडे तर स्वागताध्यक्ष श्री. चैत्राम पवार हे होते. बारीपाडामधील पर्यावरण अभ्यासकेंद्रात हे संमेलन पार पडले. संमेलनाध्यक्ष श्री. सुधाकर कुन्हाडे यांनी "उत्तर महाराष्ट्रात पक्षी संवर्धनासाठी जैवविविधता व निसर्गसंवर्धन चळवळ अधिक व्यापक करण्याची गरज आहे. निसर्ग संवर्धनाच्या दृष्टिकोनातून उत्तर महाराष्ट्रातील जैवविविधता उच्च कोटीची आहे. यात पक्षी संवर्धनासाठी अनेक हात पुढे येत असून त्यांचेसमोर पक्षीविषयक ज्ञान शास्त्रीय पद्धतीने मांडले गेले पाहिजे. त्यासाठी संमेलन अतिशय महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडू शकते." असे प्रतिपादन केले.

मावळते संमेलनाध्यक्ष श्री. अभय उजागरे यांनी वनसंवर्धन आणि जैवविविधता याविषयी माहिती दिली. यावेळी त्यांनी जळगाव जिल्ह्यातील दुर्मीळ पक्षी, वाघांचा अधिवास व त्याचा ऱ्हास याविषयीचे मत मांडले.

स्वागताध्यक्ष श्री. चैत्राम पवार म्हणाले की बारीपाडा गावातील ग्रामस्थांच्या सहकार्यामुळे ११०० हेक्टर वनक्षेत्रांचे संवर्धन केले आहे. जैवविविधतेच्या दृष्टीने अतिशय संपन्न वनक्षेत्र आहे. पश्चिम घाट व सातपुडा या क्षेत्रात जोडले जातात. त्या अनुषंगाने येथील पक्षीवैभवदेखील विपुल असल्याचे त्यांनी सांगितले.

संमेलन उद्घाटन कार्यक्रमात बोलताना आमदार डी. एस. अहिरे म्हणाले की बारीपाडा हा निसर्ग सौंदर्याने नटलेला परिसर आहे. वनस्पती येथे मुबलक प्रमाणात असून जैवविविधतेचेही काम येथे सुरू आहे. पक्षी अभ्यासक व प्राणीक्षेत्रात काम करण्यासाठी बारीपाडा हे क्षेत्र अगदी उपयुक्त आहे.

संमेलनप्रसंगी झालेल्या प्रमुख सादरीकरणांमध्ये श्री. अनिल माळी यांनी सांगितले की, पाणथळ जागी स्थलांतरित पक्षी मोठ्या प्रमाणात येतात त्यामुळे त्यांचे संरक्षण गरजेचे आहे. तसेच उत्तर महाराष्ट्रातील पाणथळीचे पक्षी अधिवासांच्या दृष्टीने सर्वेक्षण होणे गरजेचे आहे.

श्री. अश्विन पाटील यांनी मोठ्या प्रमाणात होणारी वृक्षतोड, पाणीसाठ्यांचे कमी झालेले प्रमाण आदी बाबींमुळे खानदेशात येणाऱ्या स्थलांतरित पक्ष्यांचे प्रमाण गेल्या काही वर्षात खूप कमी झालेले दिसून येते. पक्ष्यांची स्थिती ही गंभीर व संकटग्रस्त असल्याचे त्यांनी नमूद केले. श्री. राहुल सोनवणे यांनी उत्तर महाराष्ट्रातील धोकाग्रस्त पक्षी प्रजातींचे संरक्षण महत्त्वाचे आहे. त्यात लांब चोचीचे गिधाड, ठिपकेवाला गरुड, कॉमन पोचार्ड, लाल डोक्याचा ससाणा, तुतारी इ. चा समावेश आहे.

उत्तर महाराष्ट्र पक्षीमित्र संमेलनाचे संयोजक श्री. राजू नन्नावरे यांनी वढोदा वनक्षेत्र व यावल अभयारण्यात वाघ असल्याच्या खुणा व माहिती दिली. तसेच, वढोदा वनक्षेत्र धोकाग्रस्त व्याघ्र अधिवास क्षेत्र घोषित करण्याविषयी मागणीही त्यांनी केली.

बारीपाडाला जागतिक स्तरावर पोहचविणारे श्री. चैत्राम पवार यांची

आश्लेषा उजागरे व वरूण नन्नावरे यांनी मुलाखत घेतली. ते म्हणाले की, बारीपाडा हा दुर्गम पाडा होता. १९९२ साली वनवासी कल्याण आश्रमाच्या मदतीने ग्रामस्थांना सोबत घेऊन वनसंवर्धन, जलसंवर्धन, श्रमदान या त्रिसूत्रीने बारीपाड्याचा कायापालट केला. बारीपाड्यात आता ४८ प्रकारची पिके घेतली जातात. परिसरात १२० वनभाज्या आढळतात. तसेच, ११०० वनक्षेत्रांचे रक्षण झाले असल्याने पाणी मुबलक आहे व अजूनही पर्यायी ऊर्जा, सेंद्रिय शेती याविषयी गावविकासाच्या दृष्टीने अनेक योजना सुरू आहेत. रात्री आकाशदर्शनाचा कार्यक्रम झाला. यात इमरान तडवी व अमोघ जोशी यांनी मार्गदर्शन केले.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी 'बारीपाडा जंगल भ्रमंती'मध्ये सर्व संमेलनार्थी सहभागी झाले होते. यावेळी स्थानिक गाईड दीपक पवार यांनी मार्गदर्शन केले.

नंतरच्या सत्रात अर्चना उजागरे यांनी पक्षीअधिवासांना असणारे धोके, हरिश्चंद्र तावडे या विद्यार्थ्यांनी पक्षीविषयक गैरसमज, वृक्षतोड, गलोलबंदी याविषयी माहिती दिली. तसेच केशर उपाध्ये (माई) यांनी पक्षी संवर्धनासाठी पाण्याची भांडी तसेच खाद्य व नागरिकांचा सहभाग याविषयी अनुभव सांगितले.

संमेलनाचा समारोप बारीपाड्याच्या घोषणापत्राने झाला. यात उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठात वन आणि पक्षी संवर्धन आणि संशोधन विषयावर स्वतंत्र अभ्यासक्रम सुरू करण्यात यावा किंवा पक्षीशास्त्राचा समावेश बी.एस्सी., एम.एस्सी. अभ्यासक्रमात समावेश करावा. उत्तर महाराष्ट्रातील नांदूर मध्यमेश्वर (नाशिक), तोरणमाळ, लळींग कुरण, अनेर अभयारण्य (धुळे), यावल अभयारण्य, पाटणादेवी, वढोदा व्याघ्रसंवर्धन, लांडोरखोरी, मेहरूण तलाव, वाघाड डॅम परिसर (दिंडोरी), बारडगाव सुद्रिस (ता. कर्जत) या स्थळांना जैवविविधता वारसा स्थळांचा दर्जा द्यावा. यावल अभयारण्य आणि वढोदा वनक्षेत्राला ग्रस्त व्याघ्र अधिवास क्षेत्राचा दर्जा देण्यात यावा आणि अनेर यावलला धोकाग्रस्त वन्यजीव

(पृ.४ वर...)

नांदूर मध्यमेश्वरचा पहिला पक्षी महोत्सव

संपूर्ण महाराष्ट्रात प्रसिद्ध पावलेल्या व कै. सालिम अलींनी गौरवलेल्या नांदूर मध्यमेश्वर पक्षी अभयारण्याचे नाव सध्या जगात गाजत आहे. येथील असलेल्या भौगोलिक परिस्थितीमुळे उथळ पाणथळ जागेमुळे पक्षीवैभव व विविधता विविधता आपणास अनुभवयास मिळत आहे. त्यातूनच पक्षीप्रेमी व पर्यटन यांचा दुवा साधून नाशिकच्या वन्यजीव विभागाने नुकतेच चापडगाव आवारात पक्षीमहोत्सव १९ ते २१ जानेवारी दरम्यान घडवून आणला. वनविभागाने आयोजित केलेल्या या पहिल्या महोत्सवास अत्यंत उत्तम प्रतिसाद मिळाला व याठिकाणी येऊन राहिलेल्या पक्षीप्रेमींना भरपूर पक्षीनिरीक्षण व उत्तमोत्तम पक्षीतज्ञांचे स्लाईडशोसहित मार्गदर्शन मिळाले.

संमेलनाचे उद्घाटन मा. आमदार श्री. अनिल कदम, निफाड, तसेच नाशिकच्या प्रादेशिक वनविभागाचे मुख्य वनसंरक्षक श्री. रामाराव यांच्या हस्ते झाले. यावेळेस श्री. अनिल कदम साहेबांनी चापडगाव, मांजरगावच्या शेतकऱ्यांना दिलेला संदेश हा दिशादर्शक होता. प्रसंगी निसर्गाच्या अनिश्चित वातावरणातील बदलामुळे स्थानिक शेतकऱ्यांना पिकांनी नाहीतर पक्षीपर्यटन भविष्यात मदत करेल. त्यासाठी सर्व स्थानिकांनी सहकार्य करावे व पक्षीपर्यटन व पक्षीनिरीक्षणास प्रोत्साहित करावे असे त्यांनी आवाहन केले.

तीन दिवस चाललेल्या या समारंभात सकाळी व संध्याकाळी पक्षी निरीक्षणासाठी 'हेरिटेज वॉक' ठेवण्यात आला होता. तसेच, दुपारच्या कालावधीमध्ये मान्यवरांचे मार्गदर्शन झाले. यामध्ये डॉ. बालचंद्रन, बी.एन.एच.एस. यांचे 'सेंट्रल एशियन फ्लायवे', श्री. नारायण भुरे यांचे 'गिधाड संवर्धन', श्री. नंदकिशोर दुधे यांचे 'पक्षीगणना-पद्धती', श्री. किरण पुरंदरे यांचे पक्षीओळख व आवाज, डॉ. प्रशांत वाघ यांचे 'नांदूरची जैवविविधता', डॉ. राजू कसंबे यांचे 'रामसर आणि नांदूरमध्यमेश्वर', प्राची

मेहता यांचे 'रानपिंगळा संशोधन', बिभास अमोणकर व अभय किवटे यांचे 'पक्षी छायाचित्रणपद्धती व तंत्रज्ञान' या विषयांवर मार्गदर्शन झाले.

तिसऱ्या व शेवटच्या दिवशी श्री. सतीश गोगटे यांचे 'पक्षीनिरीक्षण - एक अनोखा छंद', श्री. दिलीप यादीं यांचे 'जायकवाडी - एक पक्षी अभ्यास', डॉ. जयंत वडतकर यांचे 'गवताळ जागेतील पक्षी', डॉ. श्रीश क्षीरसागर यांचे 'शहरातील पक्षी' तसेच प्रसिद्ध वाइल्ड लाइफ फोटोग्राफर श्री. बैजू पटेल यांचे 'वाइल्ड लाइफ फोटोग्राफी', योगेश वागरे यांचे 'पक्षी उपचार पद्धती' या विषयांवरील व्याख्याने वाखाणण्याजोगी होती.

तसेच, वनविभाग व श्री. सतीश गोगटे यांच्या प्रयत्नातून पक्षी निरीक्षणासाठीचे थेट प्रसारण (लाइव्ह कव्हेरेज) या अनोख्या संकल्पनेचे उद्घाटन याप्रसंगी करण्यात आले. यामध्ये दोन सीसीटीव्ही कॅमेरे पाणलोट क्षेत्रात बसविण्यात आले आहेत व त्यांचे २४ तास प्रसारण आपणास ५० इंच टीव्ही स्क्रीनवर दिसत राहते. यामुळे ज्येष्ठ नागरिक, लहान मुले तसेच पक्षी निरीक्षकांना सुवर्णसंधी उपलब्ध झाली आहे. वन्यजीव विभागाच्या एपीसीएफ श्री. एम. के. राव यांनी या प्रकल्पाचे कौतुक केले व भविष्यात अशा प्रकारच्या योजना अधिक राबवाव्यात अशी संकल्पना मांडली.

पक्षी महोत्सवाची सांगता लहान मुलांनी काढलेल्या चित्रकला स्पर्धा व मोठ्यांच्या छायाचित्र स्पर्धेच्या बक्षीस समारंभाने तसेच अहोरात्र राबणाच्या वनविभागाचा कर्मचारी वर्ग तसेच स्थानिक गाईडस् यांच्या गौरवाने झाली. या पक्षी महोत्सवाचे नियोजन नांदूर मध्यमेश्वर वन्यजीव विभागाने वनसंरक्षक श्री. प्रवीण, आरएफओ श्री. भगवान ठाकरे व एपीसीएफ श्री. भरत शिंदे यांनी सार्थ केले.

- सतीश गोगटे

दुसरे उत्तर महाराष्ट्र पक्षीमित्र संमेलन - बारीपाडा

(पृ.३ वरून...)

अधिवास दर्जा द्यावा. मेळघाट ते अनेर अभयारण्य व्याघ्र संचार मार्गाचा प्रस्ताव मंजूर करावा. उत्तर महाराष्ट्रातील पाणथळींचे सर्वेक्षण करण्यात यावे. यांचा समावेश त्यात होता.

संमेलनास ७० प्रतिनिधी हजर होते.

बारीपाडा हे लहानसे खेडे आहे. तरीही तेथील जागरूकता व

निसर्गसंवर्धनाची आवड यातून हे विभागीय संमेलन घेण्यात आले, हे विशेष!

- अनिल माळी

९८५०८९८६४४

स्वागत नव्या सभासदांचे (१८ डिसेंबर २०१७ ते २० फेब्रुवारी २०१८)

क्र.	नाव	जिल्हा	फोन नं.	e-mail
१०४७	सौ. जिल्हा प्रशांत निजसुरे	दापोली	९८२१०८९३२९	jilpa@krishivarada.in
१०४८	श्री. प्रशांत मधुसूदन निजसुरे	दापोली	८४०४०८९३२९	prashant@krishivarada.in
१०४९	श्री. अथर्व प्रशांत निजसुरे	दापोली	९८२१०८९३२९	
१०५०	श्री. सूर्यकांत धनाजी चौधरी	जळगाव	९४०५१०९९५८	

स्थलांतर : का, कसे आणि कोठे...

स्थलांतर ही एक अदभूत नैसर्गिक घटना आहे. वातावरणातील बदलांचे चक्र हे आपल्या पृथ्वीचे खास वैशिष्ट्य आहे. साधारण ४.६ अब्ज वर्षांपूर्वी पृथ्वीची उत्पत्ती झाली आणि साधारण ३.८ अब्ज वर्षांपूर्वी पृथ्वीवर पहिल्या जीवाची निर्मिती झाली. पृथ्वीवरच्या भिन्न वातावरणात विविध जीवांची उत्पत्ती झाली. उत्क्रांतीच्या या प्रक्रियेमध्ये पक्ष्याचा उदय झाला आणि मोकळे आकाश उडणाऱ्या पक्ष्यांनी भरून जाऊ लागले. पक्ष्यांच्या शरीररचनेतील आणि सवयीमधील भिन्नता ह्या उत्क्रांतीमुळेच आलेली आहे. स्थलांतराला याच उत्क्रांतीचा पाया आहे.

पक्ष्यांच्या स्थलांतराची नोंद पहिल्यांदा ३००० वर्षांपूर्वी ग्रीक लेखकांनी केलेली आढळते. अ‍ॅरिस्टॉटलने पक्ष्यांच्या नियमित गायब होण्याला शीतनिद्रा म्हटले आहे. त्याच्या मते पक्षी ठराविक ऋतूमध्ये शीतनिद्रेत जातात. परंतु कालांतराने ही शीतनिद्रा नसून पक्षी स्थलांतर करतात हे वैज्ञानिक स्पष्टीकरण पुढे आले. १७०३ मध्ये पक्ष्यांच्या एका पुस्तकात, 'पक्ष्यांना समुद्र ओलांडणे शक्य नाही म्हणून ते हिवाळा चंद्रावर घालवतात' अशी नोंद केली गेली. Carl von Linné (१९०७ - १९७७) या शास्त्रज्ञाने हिवाळ्यात पक्षी पाण्याखाली चिखलात राहतात असे सांगितले. परंतु आज आपल्याला माहित आहे की पक्षी हिवाळ्यात स्थलांतर करतात. स्थलांतराच्या या सवयीला अनेक कारणे आहेत. ही एक क्लिष्ट आणि नियमाने होणारी प्रक्रिया आहे.

का?

पक्ष्यांच्या स्थलांतराला बरेच घटक कारणीभूत ठरतात. पृथ्वीच्या वातावरणातील बदल हे स्थलांतराचे मुख्य कारण म्हणता येईल. स्थलांतर करणाऱ्या पक्ष्यांचे दोन निवास असतात. एक मूळ निवास जेथे पक्षी आपली घरटी बांधून पुढच्या पिढीला जन्म देतात आणि दुसरा स्थलांतराचे ठिकाण जेथे पक्षी अन्न शोधण्यासाठी स्थलांतर करतात. स्थलांतर करणाऱ्या पक्ष्यांच्या मूळ निवासात हिवाळ्यामध्ये अन्नाची व इतर जीवनावश्यक घटकांची (Resources) कमतरता असते. शिवाय वातावरणातील बदल आणि निवासातील बदल (Changes in habitat) यामुळे पक्ष्यांना मूळ निवासाशी जुळवून तेथे जगायला अवघड पडते. अशा वेळी हे पक्षी आपल्या मूळ निवासापेक्षा कमी हिवाळा असणाऱ्या प्रदेशांमध्ये स्थलांतर करतात. स्थलांतराचे ठिकाण हे अन्नाने समृद्ध तसेच जगण्यासाठी लागणाऱ्या इतर घटकांनी परिपूर्ण असते. हिवाळा संपायला लागला की पक्षी स्थलांतरित ठिकाणाहून आपल्या मूळ निवासाकडे परत जातात. या वेळी त्यांच्या मूळ निवासामध्ये कीटकासारख्या अन्नाची रेलचेल असते. शिवाय घरे करून पुढच्या पिढीला जन्म देण्यासाठी वातावरण आणि जीवनावश्यक घटक अनुकूल असतात.

स्थलांतराचे प्रकार -

१) जास्त अंतराचे स्थलांतर - काही पक्षी खूप मोठे अंतर पार

करून आपल्या मूळ निवासस्थानापासून स्थलांतरित ठिकाणाकडे जातात. Black winged stilt हा पक्षी मूळचा अमेरिकेच्या पाणथळ भागातला पक्षी आहे. परंतु हिवाळ्यामध्ये हा भारत आणि इतर देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करतो. Yellow Wagtail हा पक्षी याच प्रकारच्या स्थलांतराचे उदाहरण आहे.

२) कमी अंतराचे स्थलांतर - काही पक्षी वातावरणातील बदलांमुळे कमी अंतराचे स्थलांतर करतात. पावसाळ्याच्या दिवसात डोंगराच्या माथ्यावरून काही पक्षी पायथ्याला येऊन निवास करतात. डोंगराच्या माथ्यावर होणाऱ्या अतिवृष्टीमुळे झालेला हा बदल आहे.

३) अनियमित स्थलांतर - अन्नाच्या कमतरतेमुळे काही पक्षी अनियमित स्थलांतर करतात. एका ठिकाणाचा अन्नसाठा संपायला लागला की ते दुसऱ्या (जिथे अन्नाची कमतरता नसेल) ठिकाणी स्थलांतर करतात

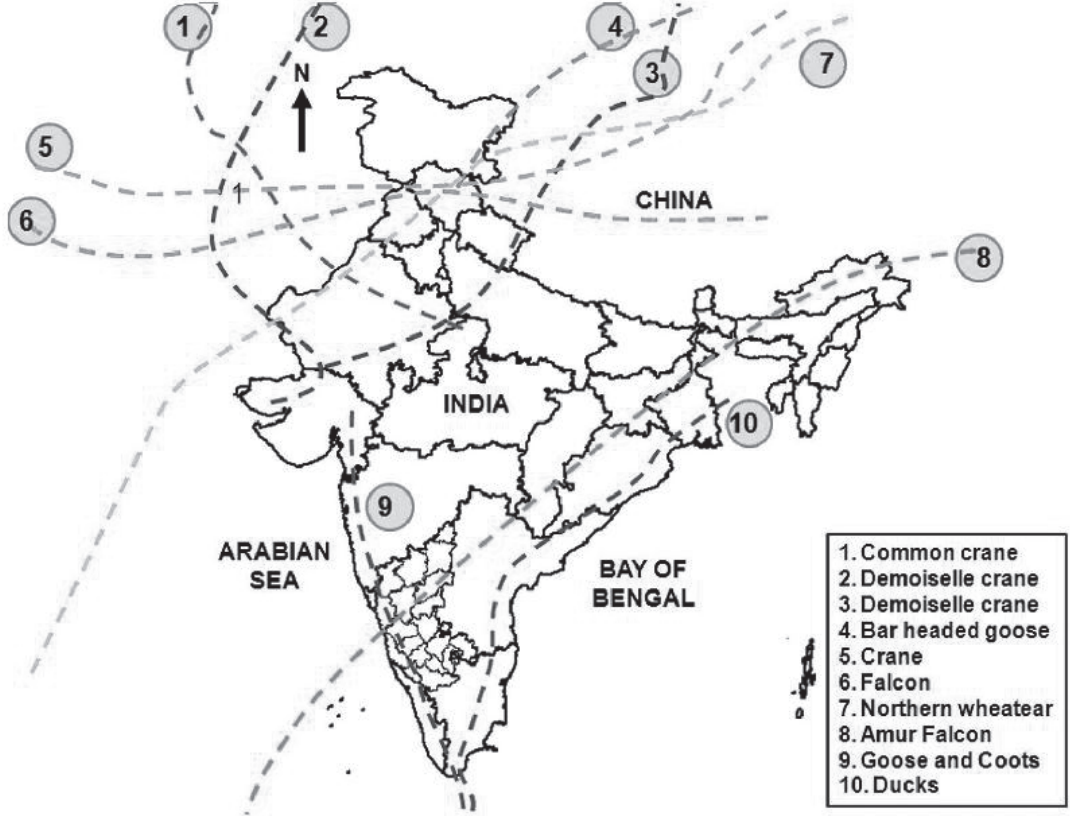
कसे?

अंदाजे ४००० जातीचे पक्षी दरवर्षी स्थलांतर करतात. ही संख्या एकूण पक्ष्यांच्या जातींच्या ३९ ते ४० टक्क्यांएवढी आहे. पक्ष्यांच्या स्थलांतराची सवय ही एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीकडे जाते. ही काही कमी काळामध्ये उत्क्रांतीस आलेली सवय नाही. लाखो वर्षांच्या नैसर्गिक चक्रांचा आणि उत्क्रांतीचा निकष आहे. जास्त अंतराच्या स्थलांतराची उत्क्रांती ही वातावरणातील बदल, लहान किंवा मोठे होत जाणारे दिवस, भूचनेतील बदल आणि अन्नाचा कमी-जास्त होणारा साठा यामुळे झालेली दिसून येते. स्थलांतर करण्याआधी पक्ष्यांच्या शरीरामध्ये बदल घडून येताना दिसतात. या बदलांना मुख्यत्वे दिवसाचा कालावधी, हवामानातील बदल आणि अन्नसाठ्यामध्ये होणारे बदल कारणीभूत असतात. पिंजऱ्यामध्ये ठेवलेल्या पक्ष्यांच्या वर्तनामध्ये स्थलांतराच्या काळात विशिष्ट प्रकारची अस्वस्थता काही पक्षी अभ्यासकांनी नोंद केली. जर्मन वैज्ञानिकांनी याला zugunruhe असे नाव दिले, याचा अर्थ स्थलांतरावेळची अस्वस्थता असा होतो. पक्षी हजारो मैलांचा प्रवास करून स्थलांतरित ठिकाणी जातात. या प्रवासात ते काही ठिकाणी थांबतात, विश्रांती आणि अन्न घेऊन पुन्हा प्रवासाला सुरुवात करतात. परंतु काही पक्षी न थांबता एकाच दमात प्रवास करतात. स्थलांतर करण्याआधी पक्षी नेहमीपेक्षा जास्त अन्न घेऊन ऊर्जेचा साठा करतात.

Bar-headed goose हा सर्वात उंचावरून उडणारा स्थलांतरित पक्षी आहे. हा पक्षी हिमालयाची रांग ओलांडून भारतामध्ये येतो (समुद्र सपाटीपासून उंची - ५.५ मैल). परंतु आजपर्यंतचा आकाशात सर्वात उंचीवर आढळलेला पक्षी Ruppel's griffon vulture आहे, जो १९७५ मध्ये अंदाजे ७ मैल उंचीवर एका विमानाला धडकला होता. Arctic tern हा पक्षी सर्वात लांब अंतराचा प्रवास करणारा पक्षी म्हणून ओळखला जातो. हा एका वर्षामध्ये ४९,७०० मैल एवढे

(पृ.६ वर...)

(पृ.५ वरून...)

The migratory routes through India (not to scale)

अंतर पार करतो. Great snipe हा पक्षी ४२०० मैलांचा प्रवास ताशी ६० मैल या वेगाने करतो, एवढे जास्त अंतर जास्त वेगात पार करणारा हा पृथ्वीवरचा एकमेव जीव आहे. Bar-tailed godwit हा पक्षी जवळपास ७००० मैल अंतर न थांबता पार करतो. शरीराची वैशिष्ट्यपूर्ण रचना आणि स्नायूंची अद्भुत क्षमता यांच्यामुळे पक्षी एवढ्या लांबवरचा प्रवास करू शकतात.

पक्षी आपला मार्ग कसा शोधतात ?

एक महत्वाचा प्रश्न बरीच वर्षे पक्षी अभ्यासकांना भेडसावत होता, तो म्हणजे, पक्षी आपला स्थलांतराचा आणि परतीचा मार्ग कसा शोधतो. बऱ्याच वर्षांच्या अभ्यासानंतर काही वैज्ञानिकांनी या प्रश्नाचे उत्तर शोधले. मार्ग शोधण्यासाठी पक्षी बऱ्याच युक्त्यांचा वापर करतात. काही खालीलप्रमाणे -

१) सूर्य आणि चंद्राचा वापर - दिशा/मार्ग शोधण्यासाठी पक्षी दिवसा सूर्याच्या आणि रात्री चंद्राच्या स्थितीची मदत घेतात हे वैज्ञानिक प्रयोगातून सिद्ध झाले आहे. पक्षी सूर्यास्त आणि सूर्योदयाच्या दिशा लक्षात ठेऊन आपली दिशा निवडतात आणि त्या दिशेने प्रवास चालू ठेवतात.

२) ताऱ्यांचा वापर - रात्री प्रवास करणारे पक्षी दिशा ठरवण्यासाठी ताऱ्यांचा वापर करतात. हे पडताळून पाहण्यासाठी पक्षी

अभ्यासकांनी तारांगणामध्ये पक्ष्यांवर प्रयोग केले आहेत.

३) पृथ्वीच्या चुंबकीय तत्वाचा वापर - सूर्य आणि चंद्रासोबतच पक्षी पृथ्वीच्या चुंबकीय आकर्षणाचा वापर उत्तर दिशा ओळखण्यासाठी करतात. नुकत्याच झालेल्या शास्त्रीय प्रयोगांमध्ये असे आढळले आहे की काही पक्ष्यांच्या डोळ्यातील दृष्टिपटलावर विशिष्ट photo receptors असतात. दृष्टिपटलावर प्रकाश पडल्यानंतर रासायनिक प्रक्रियेत photochemicals तयार होतात. हे photochemicals पक्ष्यांना उत्तर दिशा ओळखण्यासाठी मदत करतात.

४) भूचनेचा वापर - डोंगर, नद्या, तलाव यांसारख्या भौगोलिक घटकांचा वापर पक्षी मार्ग लक्षात ठेवण्यासाठी करतात. परतीच्या प्रवासात याच भौगोलिक रचनांचा वापर करून पक्षी आपल्या मूळ निवासाकडे परत जातात.

पक्ष्यांचे स्थलांतर ही एक क्लिष्ट परंतु अद्भुत प्रक्रिया आहे, निसर्गाच्या चक्राचा तो एक भाग आहे. स्थलांतर ही प्रक्रिया अजूनही पूर्णपणे समजलेली नाही. जगातील विविध पक्षीतज्ञ आजही यावर संशोधन करीत आहेत.

- निनाद गोसावी

ninad.gosavi4@gmail.com

महाराष्ट्रातील संभाव्य रामसर स्थळे व त्यांचे संवर्धन

१९७१ साली इराणमधील रामसर शहरात भरलेल्या 'कन्व्हेन्शन ऑन वेटलँड्स' ह्या जागतिक परिषदेला 'रामसर परिषद' मानले जाते. ह्याच परिषदेत जगातील महत्त्वपूर्ण पाणथळ जागांचे संवर्धन व त्यांच्या पर्यावरणपूरक वापरासंबंधीचे निर्णय घेण्यात आले.

ह्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेतील चर्चेद्वारा महत्त्वाच्या पाणथळ जागांच्या संवर्धनासाठी प्रत्येक देशाने राष्ट्रीय स्तरावर करावयाच्या कृतींचा आराखडा तयार करण्यात आला. हा कृती आराखडा नंतर १९७५ मध्ये झालेल्या दुसऱ्या परिषदेत संमत करण्यात आला.

ह्या कृती आराखड्यात मान्य केल्याप्रमाणे प्रत्येक सहभागी राष्ट्राने आपल्या देशातील जागतिक दृष्टीने महत्त्वपूर्ण पाणथळ जागा शोधून त्यांना 'रामसर स्थळ' म्हणून घोषित करावे असे ठरले. अशा स्थळांचे मग त्या देशाने योग्य प्रकारे संवर्धन करावे, तसेच तेथील जैवविविधतेचा पर्यावरणपूरक वापर करावा, असे स्वीकारण्यात आले. ह्या आराखड्यात 'पाणथळ जागेची' व्याख्यासुद्धा करण्यात आली. पाणथळ जागेच्या व्याख्येत सरोवरे, नद्या, तलाव, दलदल, गवताळ पाणथळ मैदाने, खाड्या, समुद्रकिनारे, भातखाचरे, दलदलीचे प्रदेश आदी जागांचा समावेश केला जातो. त्यात वाहते तसेच शांत पाणी असलेली पाणथळ, बारमाही तसेच हंगामी पाणथळीच्या जागांचा समावेश केला जातो. समुद्री पाणथळीच्या जागांसाठी (खाऱ्या पाण्याची सरोवरे, समुद्र किनाऱ्यावरील भरती ओहोटीच्या जागा इ.) ओहोटीच्या वेळेस एकूण खोली सहा मीटरपेक्षा अधिक नसावी हा नियम करण्यात आला.

भारताने रामसर करारावर १९८२ मध्ये सही केली व सहभागी झाला.

'रामसर' मान्यतेचे नऊ जागतिक निकष

रामसर परिषदेत 'रामसर स्थळ' घोषित करण्यासाठी एकूण नऊ जागतिक निकष वा मापदंड मंजूर करण्यात आले आहेत. पहिला निकष हा नैसर्गिक वा अर्ध-नैसर्गिक पण दुर्मीळ प्रकारातील पाणथळ जागा असावी. उदाहरणार्थ बुलडाणा जिल्ह्यातील लोणारचे सरोवर उल्कापातामुळे निर्माण झाले असून त्यात खारे पाणी आढळते. जगात अशी सरोवरे फार कमी आहेत. दुसरा निकष हा त्या ठिकाणी आढळणाऱ्या संकटग्रस्त वन्यजीवांच्या प्रजातींच्या संवर्धनासाठी असलेले महत्त्व अधोरेखित करतो. तिसरा निकष त्या विशिष्ट जैवभौगोलिक प्रदेशातील वनस्पती व वन्यजीवांच्या संवर्धनासाठी असलेले महत्त्व अधोरेखित करतो. चौथा निकष वनस्पती व वन्यजीवांच्या जीवनचक्रातील त्या पाणथळीचे महत्त्व (जसे स्थलांतरादरम्यान) विचारात घेतो. पाचवा व सहावा निकष पक्ष्यांसंबंधी असून ह्यामध्ये वीस हजार पाणपक्ष्यांचा आढळ वा एखाद्या पक्षी प्रजातीच्या जागतिक संख्येच्या एक टक्का पक्ष्यांचा आढळ असणे जरूरी मानले गेले आहे. महत्त्वपूर्ण पक्षीक्षेत्र (इम्पॉर्टंट बर्ड एरिया अर्थात आय.बी.ए.) घोषित करण्यासाठीच्या जागतिक निकषांमध्येसुद्धा हे दोन निकष बघितले जातात. सातवा व आठवा निकष स्थानिक मत्स्य प्रजातींचा आढळ व त्या पाणथळीचे महत्त्व ह्यावर आधारित आहे. शेवटच्या व नवव्या निकषात पक्षी सोडून इतर वन्यजीव प्रजातींच्या

जागतिक संख्येच्या एक टक्का सदस्यांचा आढळ असणे जरूरी मानले गेले आहे.

महाराष्ट्रातील संभाव्य रामसर पाणथळ जागा

रामसर मान्यतेच्या नऊ निकषांनुसार विचार केला तर महाराष्ट्रातील अनेक पाणथळीच्या जागा पात्र ठरतात. २००८ मध्ये बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी द्वारा 'पोटॅशियल अँड एक्झीस्टिंग रामसर साईट्स इन इंडिया' हा ग्रंथ प्रकाशित केला गेला. त्यात जायकवाडी पक्षी अभयारण्य (जि.औरंगाबाद), वेंगुर्ला रॉक्स (बर्न्ट आयलंड, जि.सिंधुदुर्ग), माहूल शिवडीची खाडी (जि.मुंबई), नांदूर मध्यमेश्वर वन्यजीव अभयारण्य (जि.नाशिक), ठाण्याची खाडी (जि.ठाणे-मुंबई) ह्या पाणथळ जागांचा समावेश होता. पण त्यानंतर पक्षीमित्रांची संख्या वाढली व अनेक पाणथळींवर आढळणाऱ्या पक्ष्यांबद्दल अधिक माहिती उपलब्ध झाली. आता पुन्हा एकदा रामसर निकषांचा विचार केला तर उजनीचे धरण (भिगवण) (जि.पुणे-सोलापूर), हतनूर धरण (जि.जळगाव), नवेगावबांध (जि.गोंदिया), लोणार सरोवर (जि.बुलडाणा) ह्या स्थळांचा सुद्धा संभाव्य स्थळांच्या यादीत समावेश होतो. विशेष म्हणजे लोणार सोडून इतर सर्व जागा बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी व बर्डलाईफ इंटरनॅशनल द्वारा महत्त्वपूर्ण पक्षीक्षेत्रे (इम्पॉर्टंट बर्ड एरिया) म्हणून घोषित केलेल्या आहेत. (संदर्भ : २०१६ मधील प्रकाशित आय. बी. ए. चा ग्रंथ)

जायकवाडी पक्षी अभयारण्य (जि. औरंगाबाद)

औरंगाबाद जिल्ह्यात पैठण तालुक्यात असलेले जायकवाडीचे प्रचंड धरण १९७५ मध्ये गोदावरी नदीच्या पात्रावर बांधण्यात आले. इथे नैसर्गिक उंच-सखल भाग नसल्यामुळे हे धरण सपाट भागातच पसरलेलं आहे. साहजिकच तेथे ५५ किमी. लांब आणि २७ किमी. रुंद असा प्रचंड जलाशय तयार झाला आहे. १९८६ साली जायकवाडी पक्षी अभयारण्य घोषित करण्यात आले. ह्याच जलाशयाला 'नाथसागर' असेसुद्धा नाव दिले गेले आहे. या ठिकाणी ५०, ००० हून अधिक पक्ष्यांची नोंद करण्यात आली आहे. तसेच १०,००० पेक्षा अधिक करकरा क्रॉच दिसून आले होते. हजारो अग्निप्रंख (रोहित), इतर अनेक प्रकारचे रहिवासी तसेच स्थलांतरित बदके व चिखलपायटे पक्षी येथे आढळून येतात. स्थानिक पक्षी अभ्यासक डॉ. दिलीप यादीं ह्यांनी या ठिकाणी २१३ प्रजातींच्या पक्ष्यांची नोंद केली आहे. धरणाच्या आजूबाजूला असलेल्या गावातील शेतकरी अनधिकृतपणे धरणातील पाण्याचा शेतीसाठी उपसा करतात तसेच उन्हाळ्यात धरणाच्या कोरड्या पडलेल्या पात्रात गाळपेरा पद्धतीचे पीक घेतात. २०१२ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने सादर केलेल्या अहवालात जायकवाडी 'रामसर स्थळ' म्हणून प्रस्तावित करण्याचे घोषित केले होते. गेल्या दोन वर्षांपासून या ठिकाणी पक्षी महोत्सव चालू करण्यात आला आहे.

माहूल शिवडीची खाडी (जि. मुंबई)

ट्रॉम्बे व माहूल-शिवडीच्या खाडीतील दलदली अरबी समुद्राला (पृ.८ वर...)

(पृ.७ वरून...)

मिळालेल्या आहेत. एकंदरीत हा पट्टा भरती-ओहोटीच्या दलदलीचा भाग (inter-tidal mudflat) आहे. जमिनीकडील बाजूला सर्वत्र कांदळवने (mangroves) पसरलेली आहेत. एकूण विस्तार १० किमी लांबी आणि ३ किमी रुंदी असलेला हा दलदलीचा पट्टा उत्तर गोलार्धातून स्थलांतर करून येणाऱ्या हजारो पक्ष्यांचे हिवाळी आश्रयस्थान बनतो. त्यात विशेष करून चिखलपायट्या पक्ष्यांचा समावेश असतो. कच्छच्या रणातून आणि मध्य पूर्वेतून स्थलांतर करून येणारे हजारो छोटे रोहित येथे जवळपास सहा महिन्यासाठी आश्रयाला येतात. येथे मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक रसायनांचे प्रदूषण असूनसुद्धा पक्षी येथे येतात व मुक्काम करतात हे आश्चर्यच होय. या ठिकाणी १५ ते २२००० छोटी रोहित पक्ष्यांची नोंद करण्यात आली आहे. सोबत हजारो चिखलपायटे (waders) पक्षी असतातच. येथे स्थलांतर करून येणाऱ्या पक्ष्यांची एकूण संख्या ५०,००० असावी असे अनुमान केले जाते.

२०१२ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने सादर केलेल्या अहवालात माहूल-शिवडीची खाडी 'रामसर स्थळ' म्हणून प्रस्तावित करण्याचे घोषित केले होते. या ठिकाणी गेल्या अनेक वर्षांपासून बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी द्वारा 'फ्लेमिंगो फेस्टिवल' (महोत्सव) चे आयोजन करण्यात येते. या दलदलीपासून नव्या मुंबईला जोडणारा 'मुंबई ट्रांस हार्बर लिंक' असा प्रचंड पूल बांधण्यात येणार असून त्यामुळे दलदली नष्ट झाल्या तर रोहित पक्षी येथे येण्याचे थांबतील अशी भीती व्यक्त केली जाते.

नांदूर मध्यमेश्वर वन्यजीव अभयारण्य (जि. नाशिक)

नाशिक जिल्ह्यातील निफाडजवळ असलेले नांदूर मध्यमेश्वर म्हणजे गोदावरी व कडवा नद्यांच्या संगमावर बांधलेल्या धरणामुळे तयार झालेल्या विशाल जलाशय होय. १९०७ - १९१३ दरम्यान येथे बंधारा बांधला गेला. गेल्या एक शतकात गाळ साचून तसेच वनस्पतींची वाढ होऊन ह्या ठिकाणी पक्ष्यांसाठी उत्कृष्ट असा अधिवास निर्माण झाला. अर्थातच अशी पाणथळ जागा हजारो पक्ष्यांना आकर्षित करते. श्री. दत्ताजी उगावकरांनी या ठिकाणी २३० पक्षी प्रजातींची नोंद केली आहे. दरवर्षी याठिकाणी येणाऱ्या पक्ष्यांची संख्या २०,००० हून नेहमीच अधिक असते. २०१३ मध्ये या ठिकाणी २,५०० करकरा क्राँच आढळून आले होते. २०१२ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने सादर केलेल्या अहवालात नांदूर मध्यमेश्वर 'रामसर स्थळ' म्हणून प्रस्तावित करण्याचे घोषित केले होते.

ठाण्याची खाडी (जि. ठाणे-मुंबई)

ठाणे खाडीचा पूर्व किनारा ठाणे व नवी मुंबई जिल्ह्यांमध्ये येतो तर पश्चिम भाग बृहन्मुंबई जिल्ह्यात येतो. उल्हास नदीचे गोडे पाणी ठाणे खाडीला येऊन मिळते. तसेच ह्या तिन्ही जिल्ह्यांचे सांडपाणी उल्हास नदी तसेच ठाणे खाडीत येऊन मिळते. अर्थात त्यामुळे ठाण्याच्या खाडीतील पाणी खूप प्रदूषित झाले आहे. खाडीच्या भोवती कांदळवने तसेच मिठागरे आहेत.

ठाण्याची खाडी हिवाळ्यात स्थलांतरित पक्ष्यांनी गजबजते. या ठिकाणी एक लाख पक्षी आसरा घेऊ शकतात. विशेष करून हजारोंच्या

संख्येत स्थलांतर करून येणारे छोटे व मोठे रोहित मुख्य व महत्वाचे आकर्षण ठरते. सोबतच हजारोंच्या संख्येत येणारे चिखलपायटे (waders) पक्षी जसे छोटा टिलवा (Little Stint) व समुद्री कुरय (Gulls). पक्षी अभ्यासकांनी ह्या ठिकाणी १७९ प्रजातीच्या पक्ष्यांची नोंद केली आहे.

२००४ मध्ये बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी द्वारा ठाणे खाडीला महत्त्वपूर्ण पक्षीक्षेत्र घोषित करण्यात आले. २०१२ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने सादर केलेल्या अहवालात ठाणे खाडीचा 'रामसर स्थळ' म्हणून सहभाग केलेला नव्हता. २०१५ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने ठाणे खाडीला 'फ्लेमिंगो अभयारण्य' म्हणून मान्यता दिली. त्यामुळे ठाणे खाडीच्या संवर्धनाचा मार्ग सुकर झाला. पूर्वी खाडीत मासेमारी करणाऱ्या कोळी लोकांना आता कांदळवन विभाग 'बर्ड गार्ड' म्हणून प्रशिक्षण देत असून होडीत बसून पक्षी निरीक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. त्यामुळे अनेक स्थानिक कोळी कुटुंबांना रोजगार उपलब्ध झाला आहेच, सोबतच सर्वांना ठाणे खाडीतील पक्षीवैभव अनुभवणे शक्य झाले आहे. २०१६ मध्ये बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी द्वारा ठाणे खाडीला 'रामसर' दर्जा मिळावा म्हणून निवेदन देण्यात आले.

उजनी जलाशय (जि. पुणे-सोलापूर)

पुणे आणि सोलापूर जिल्ह्याच्या सीमेवरील भिगवणजवळ भीमा नदीवर १९८० मध्ये बांधल्या गेलेल्या उजनीच्या धरणाचा उद्देश आजूबाजूच्या प्रदेशातील शेतीला पाणीपुरवठा करणे हा होता. आजूबाजूचा परिसर कमी पावसाचा व निमदुष्काळी होता. आता उजनी जलाशय हजारो पक्ष्यांचे माहेरघर झाले आहे. हजारो स्थलांतरित पक्षी येथे हिवाळा व्यतीत करण्यासाठी येतात. भिगवण जवळच्या भादलवाडीला रंगीत करकोच्यांचे सारंगागार आहे. पक्षी अभ्यासकांनी या ठिकाणी १६० प्रजातींच्या पक्ष्यांची नोंद केली आहे. दुर्दैवाने आजूबाजूच्या परिसरातील शेतीपद्धतीत झपाट्याने झालेल्या बदलामुळे (वाढलेली ऊस लागवड) अनेकदा जलाशयातून जादा पाण्याचा उपसा होतो. असे घडते तेव्हा रंगीत करकोच्याची वीण अयशस्वी होते. उन्हाळ्यात जलाशयाचे पाणी आटले की अनेक बेटे तयार होतात. अशा बेटांवर शेकडो पाणपक्षी वीण करतात.

हा संपूर्ण जलाशय पाटबंधारे विभागाच्या अखत्यारीत आहे. २०१२ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने सादर केलेल्या अहवालात उजनीला 'रामसर स्थळ' म्हणून प्रस्तावित करण्याचे घोषित केले होते. २०१६ मध्ये बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी द्वारा उजनीच्या जलाशयाला 'महत्त्वपूर्ण पक्षीक्षेत्र' म्हणून मान्यता देण्यात आली. उजनी जलाशयाला 'पक्षी अभयारण्य' तसेच 'रामसर स्थळ' म्हणून मान्यता मिळावी अशी अनेक वर्षांपासूनची पक्षी अभ्यासकांची मागणी आहे.

हतनूर धरण (जि. जळगाव)

तापी आणि पूर्णा नद्यांच्या संगमावर बांधल्या गेलेल्या धरणामुळे हतनूर जलाशय निर्माण झाला. हा जलाशय जळगाव जिल्ह्यातील भुसावळ तालुक्यात आहे. गेल्या काही दशकात ह्या जलाशयात

(पृ.९ वर...)

(पृ.८ वरून...)

साचलेला गाळ व वाढलेल्या वनस्पतींमुळे अनेक दलदलीचे प्रदेश, छोटी बेटे आणि उथळ डबकी तयार झाली आहेत. वर्षभर जरी येथे भरपूर पक्षी असले तरी हिवाळ्यात त्यात हजारो स्थलांतरित पक्ष्यांची भर पडते. याठिकाणी पक्षी अभ्यासकांनी २६१ प्रजातींच्या पक्ष्यांची नोंद केली आहे. गेल्या काही वर्षांपासून येथे नियमित पाणपक्षी गणना केली जाते. फेब्रुवारी २०१३ मध्ये चातक निसर्ग संवर्धन संस्था व बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी द्वारा केल्या गेलेल्या पक्षीगणनेत एकूण ३१,१२८ पक्ष्यांची मोजदाद केली गेली. त्यानंतर दरवर्षी वीस हजारपेक्षा जास्त पक्ष्यांची येथे नोंद केली जात आहे.

२०१६ मध्ये बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी द्वारा हतनूरच्या जलाशयाला 'महत्त्वपूर्ण पक्षीक्षेत्र' म्हणून मान्यता देण्यात आली तसेच 'रामसर स्थळ' म्हणून मान्यता मिळावी यासाठी महाराष्ट्र शासनाला पत्र पाठविण्यात आले. हतनूर जलाशयाला 'पक्षी अभयारण्य' तसेच 'रामसर स्थळ' म्हणून मान्यता मिळावी यासाठी वरणगाव (जि. जळगाव) येथील चातक निसर्ग संवर्धन संस्था पाठपुरावा करित आहे.

नवेगाव बांध (जि. गोंदिया)

नवेगाव राष्ट्रीय उद्यान भंडारा आणि गोंदिया जिल्ह्यांच्या दक्षिणेला वसलेले आहे. राष्ट्रीय उद्यानाला लागून असलेला नवेगाव बांध हा जलाशय इटीयाडोह नदीवर बांधलेल्या बांधामुळे तयार झाला आहे. जलाशय उद्यानाच्या घनदाट जंगलाने वेढलेला आहे. ३०० वर्षांपूर्वी बांधलेला हा जलाशय आता पक्ष्यांसाठी उत्कृष्ट अधिवास झाला आहे. दरवर्षी हिवाळ्यात हजारो पक्षी येथे स्थलांतर करून मुक्कामाला येतात. दुर्दैवाने येथील पाणपक्ष्यांची गणना चांगल्याप्रकारे झालेली नाही. त्यामुळे पाणपक्ष्यांच्या संख्येची विशेष आकडेवारी उपलब्ध नाही. वनविभागाने प्रकाशित केलेल्या पक्षीसूचीमध्ये २०९ प्रजातींच्या पक्ष्यांचा अंतर्भाव आहे.

२०१२ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने सादर केलेल्या अहवालात नवेगावबांध रामसर स्थळ म्हणून प्रस्तावित करण्याचे घोषित केले. पण नंतर नवेगावबांधच्या प्रस्तावात कुठेतरी अडचण आल्याचे वनविभागातर्फे सांगण्यात आले होते.

लोणार सरोवर (जि. बुलडाणा)

बुलडाणा जिल्ह्यातील लोणार जवळ असलेले हे खाऱ्या पाण्याचे सरोवर अंदाजे सहा लक्ष वर्षांपूर्वी झालेल्या प्रचंड उल्कापाताने निर्माण झाले असावे असे मानले जाते. त्याच्या ह्या निर्मितीचे तसेच खाऱ्या पाण्यामुळे वेगळेपण व महत्त्व आहे. तसेच याठिकाणी एक आगळीवेगळी परिस्थितीची निर्माण झाली आहे. अंडाकृती असलेल्या सरोवराचा व्यास १.२ किलोमीटर असून सभोवती जंगलाने आच्छादलेल्या छोट्या टेकड्या आहेत. इथल्या जंगलाचा प्रकार म्हणजे शुष्क झुडूपी जंगल असून त्यात बऱ्याच प्रमाणात सागवान सुद्धा आहे. ह्या परिसरात पक्षीतज्ञांनी ११० पक्षी प्रजातींची नोंद केली आहे. सरोवरातील पाणी खारे असून त्यात विविध प्रकारची लवणे तसेच सोडा आढळतो. उन्हाळ्यात पाण्याची पातळी खालावली की सोड्याचे खनन केले जाते.

परिसरात ६० वास्तुशास्त्राच्या दृष्टीने महत्वाच्या ऐतिहासिक वास्तू आहेत. त्यात यादवकालीन तसेच हेमाडपंथी मंदिरांचा समावेश आहे. विशेष प्रसिद्ध असलेली पुरातन लोणासूर व दैत्यसूदन ह्यांची दोन मंदिरे आहेत. इ. स. २००० मध्ये लोणार वन्यजीव अभयारण्याची निर्मिती करण्यात आली. पुढे २०१६ मध्ये लोणार सरोवराचा अभयारण्यात समावेश करण्यात आला. आता अभयारण्याचे एकूण क्षेत्रफळ ३.६६ चौ. किमी. आहे.

वेंगुर्ला रॉक्स (बर्नट आयलंड) (जि.सिंधुदुर्ग)

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील वेंगुर्ला बंदराच्या पश्चिमेला अरबी समुद्रात १४ किलोमीटर अंतरावर असलेला द्विपसमूह होय. ह्या द्विपसमूहात २० छोटेखानी बेटे आहेत. ही बेटे ओसाड असून येथे केवळ गवत उगवते. १९९८ मध्ये ह्या ठिकाणी हेन्झ लेनर ह्या पक्षीतज्ञाने २५००० सुरय पक्षी बघितल्याचा उल्लेख केला आहे. त्यात अंदाजे १५००० सुरय पक्ष्यांची घरटी असावीत असे अनुमान त्याने लावले होते. तसेच डॉ. सतीश पांडे त्यांनी अंदाजे १८००० इंडियन एडीबल स्विफ्टलेट ह्या पाकोळ्या पाहिल्याचे नोंदवले आहे. ह्या बेटांवरील खडकाळ व अंधाऱ्या गुहांमध्ये इंडियन एडीबल स्विफ्टलेट ह्या पाकोळ्यांची मोठ्या प्रमाणावर वीण होते. ह्या पाकोळ्यांच्या घरट्यापासून सूप बनविल्या जाते. त्यामुळे त्यांच्या घरट्याची तस्करी होत असे. सह्याद्री निसर्ग मित्र, तसेच महाराष्ट्र पक्षीमित्र संघटनेचे श्री. भाऊ काटदरे व इतरांच्या प्रयत्नांमुळे पाकोळ्यांच्या अड्यांची व घरट्यांची तस्करी थांबली आहे.

प्रयत्नांची गरज

विशेष म्हणजे लोणार सोडून इतर सर्व जागा बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी व बर्डलाईफ इंटरनॅशनल द्वारा महत्त्वपूर्ण पक्षीक्षेत्रे (इम्पॉर्टंट बर्ड एरिया) म्हणून घोषित केलेल्या आहेत. महाराष्ट्र वन विभागाने त्या पाणथळ जागांना रामसर दर्जा मिळण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

२०१२ पासून सहा वर्षात महाराष्ट्र शासनाच्या विचाराधीन असलेल्या संभाव्य रामसर स्थळांपैकी एकाही स्थळाला अजूनतरी रामसर दर्जा मिळालेला नाही. पक्षीमित्रांनी पुढाकार घेऊन वन विभाग महाराष्ट्र शासन व पर्यावरण मंत्रालय, नवी दिल्ली ह्यांना ह्याबाबत पत्रे पाठवून विनंती करावी. बी.एन.एच.एस.ने पुढाकार घेतला आहेच. स्थानिक व राज्यस्तरीय प्रसार माध्यमांना त्याबाबत बातम्या देऊन जनतेचे तसेच पक्षीमित्रांचे उद्बोधन करावे. ह्या ठिकाणी विविध कार्यक्रम घेऊन त्या महत्त्वपूर्ण पाणथळींना नेहमी बातम्यांच्या प्रकाशझोतात ठेवावे. महाराष्ट्रात ही रामसर स्थळे घोषित झाली तर ती आपल्याला तसेच महाराष्ट्राला भूषणावह बातमी ठरेल व त्या स्थळांना जागतिक पातळीवर मान्यता, प्रसिद्धी व संवर्धनासाठी आर्थिक पाठबळ मिळेल ह्यात वाद नाही.

- डॉ. राजू कसंबे

पक्षीतज्ञ, बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी, मुंबई

मोबाइल : ९००४९२४७३९

अंड्यांचे आकार

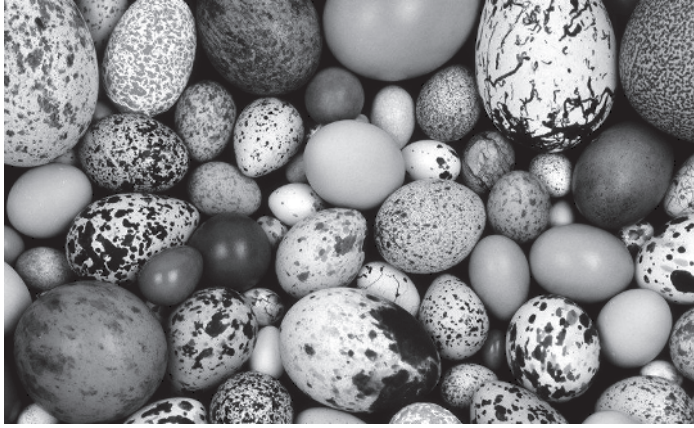
पक्ष्यांच्या अंड्यांचा आकार हा पक्ष्यांशी संबंधित अनेक घटकांवर अवलंबून असल्याचे मत शास्त्रज्ञ पूर्वीपासून व्यक्त करित आहेत. अलीकडेच संशोधकांच्या एका गटाने या अंड्यांच्या आकाराचा, पक्ष्यांशी संबंधित विविध घटकांशी असलेला सहसंबंध शोधण्याच्या दृष्टीने सर्वांगीण स्वरूपाचे संशोधन केले. या संशोधनातून एक वेगळ्याच प्रकारचा सहसंबंध स्पष्ट झाला आहे. या सहसंबंधाची ही ओळख...

अंडं म्हटलं की आपल्या डोळ्यांसमोर चटकन् कोंबडीचं अंडं येतं. इतकंच नाही, तर ह्या कोंबडीच्या अंड्यासारख्या आकाराचं तर आपण 'अंडाकृती आकार' असं नामकरण केलेलं आहे. पण सगळ्याच पक्ष्यांची अंडी कोंबडीच्या अंड्यासारखी अंडाकृती नसतात. जगभरात मिळून पक्ष्यांच्या पंधरा हजारांहून अधिक वेगवेगळ्या प्रजाती आहेत आणि त्यांच्यात जितकी विविधता आहे, तितकीच विविधता त्यांच्या अंड्यांमध्येसुद्धा दिसून येते. पक्ष्यांच्या वेगवेगळ्या प्रजातीनुसार ही अंडी आकारानं लहानमोठी असतात. तसेच, बऱ्याचशा पक्ष्यांची अंडी ही एका

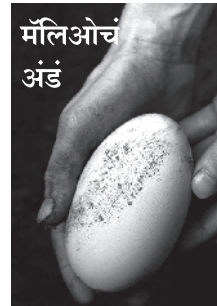
अंडी तुलनेनं मोठ्या आकाराची असतात, ज्यायोगे त्या पिळ्याच्या वाढीसाठी पुरेशी जागा तिथं उपलब्ध होते; मात्र ज्या पक्ष्यांची पिळं अर्धवट वाढ झालेल्या अवस्थेत अंड्यांतून बाहेर येतात, त्यांच्या अंड्यांचा आकार तुलनेनं लहान असतो.

पक्ष्यांच्या अंड्याचा आकार जर लंबगोल असेल, तर अर्थातच त्याच्या अंड्याचा पृष्ठभाग आकारानं गोल असणाऱ्या अंड्यांच्या तुलनेत अधिक क्षेत्रफळाचा असतो. अधिक मोठ्या पृष्ठभागाच्या निर्मितीसाठी अधिक प्रमाणात कॅल्शियम लागणार! म्हणूनच ज्या पक्ष्यांच्या आहारामध्ये कॅल्शियमचा पुरेशा प्रमाणात समावेश असतो, ते पक्षी साधारणपणे लंबगोल आकाराची अंडी घालतात, तर ज्या प्रजातीच्या पक्ष्यांना त्यांच्या आहारातून कमी प्रमाणात कॅल्शियम उपलब्ध होतं, ते पक्षी साधारणतः गोल आकाराचीच अंडी घालताना आढळून आलंय. गोलाकार अंड्यासाठी कवचाला लागणारा पदार्थ तुलनेनं कमी असल्यामुळे एका वेळी जास्त अंडी घालणाऱ्या पक्ष्यांची अंडीसुद्धा तुलनेनं कमी लांबट असतात. अंड्यांचा आकार हा त्या प्रजातीचे पक्षी कुठं अंडी घालतात ह्याच्याशीदेखील संबंधित असल्याचं आढळलं आहे. काही प्रकारचे पक्षी डोंगरांच्या उंच सुळक्यांवर आपली अंडी घालतात.

बाजूला गोलाकार आणि दुसऱ्या बाजूला काहीशी टोकदार, अशा प्रकारातली असतात. पण काही पक्ष्यांची अंडी खूपच लांबट आकाराची असतात, तर घुबडासारख्या एखाद्याच पक्ष्याची अंडी अभावानं गोलफच्या चेंडूसारखी, वाटोळ्या आकाराची आढळतात.

आपण पक्ष्यांचा आकार विचारात घेतला, तर आकारानुसार अर्थातच मोठ्या पक्ष्यांची अंडी मोठी आणि छोट्या पक्ष्यांची अंडी छोटी असतात. आकारानं चिमणीपेक्षासुद्धा लहान असणारा, गुंजारव करणारा, 'हमिंग बर्ड' हा जगातला सर्वांत छोटा पक्षी आहे. त्याच अंडंसुद्धा अतिशय छोटं - ८ x १३ मिलिमीटर आकाराचं म्हणजे साधारणपणे एखाद्या वाटाण्याएवढं असतं; तर शहामृगासारखा आकारानं सर्वाधिक मोठा असणारा पक्षी नारळाएवढ्या म्हणजे १३ x १५ सेंटीमीटर - आकाराची अंडी घालतो. याचं कारण, पक्ष्यांच्या आकारानुसार अर्थातच अंड्यात वाढणाऱ्या त्याच्या भ्रूणाचाही आकार लहानमोठा असतो. अंड्यांचा आकार जसा पक्ष्यांच्या आकारावर अवलंबून आहे, तसाच तो काही अंशी आणखी एका गोष्टीवर अवलंबून आहे. शास्त्रज्ञांना असं दिसून आलंय, की ज्या पक्ष्यांच्या पिळ्यांची वाढ अंड्यातच पूर्ण होते, त्यांची

अशा पक्ष्यांची अंडी बरीच असममितीय आकाराची असतात. अशा आकारामुळे ही अंडी सहजासहजी घरंगळून जाऊ शकत नाहीत व ती कडेकपारीवरील चिंचोळ्या जागेतही स्थिर राहू शकतात.

अंड्यांच्या आत वाढ होणाऱ्या भ्रूणाला ऑक्सिजन पुरवला जातो तो अंड्याच्या कवचात असणाऱ्या छिद्रांद्वारे. साधारणपणे गोलाकार

(पृ.११ वर...)

(पृ.१० वरून...)

पृष्ठभागावर अशा छिद्रांचे प्रमाण अधिक असतं. गोलाकार अंड्यांचा पृष्ठभाग हा सर्व बाजूंनी सारख्याच आकाराचा असल्यामुळं अशा अंड्यांच्या कवचावर छिद्रांचं एकूण प्रमाण जास्त असतं. जास्त छिद्रं असली की ऑक्सिजनचा पुरवठा योग्य रीत्या होतो. ऑक्सिजनचा पुरवठा योग्य प्रमाणात झाल्यामुळे या भूणांच्या चेतासंस्थेची वाढ अधिक वेगानं होऊ शकते. शंकूसारख्या आकाराच्या अंड्यांची एक बाजू काहीशी गोलाकार, तर दुसरी बाजू ही काहीशी टोकदार असते. अशा अंड्यातही गोलाकार असलेल्या बाजूला अधिक छिद्र असल्याचं आढळून येतं. म्हणजे अंड्यातील या गोलाकार भागाद्वारे, भूणाच्या वाढीसाठी योग्य रीत्या ऑक्सिजन पुरवला जाण्याची सोय झालेली असते.

मुळात, ह्या कवच असलेल्या अंड्यांची निर्मिती होणं हा उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेत क्रांतिकारी ठरलेला बदल होता. कारण, पृथ्वीवर सगळ्यात पहिल्यांदा समुद्रामध्ये जैविक द्रव्यांची निर्मिती झाली. त्यापासून निर्माण झालेले अतिशय साधी रचना असलेले एकपेशीय सजीव असोत किंवा त्यांच्यापासून पुढं निर्माण झालेले अधिकाधिक क्लिष्ट रचना असणारे सजीव असोत, उत्क्रांती प्रक्रियेच्या ह्या टप्प्यापर्यंत पाण्यात निर्माण झालेले जीवन हे पाण्यापुरतंच सीमित होतं. पण त्यानंतर पाण्यातल्या जीवांमध्ये आणि वनस्पतींमध्ये काही बदल होऊन पाणी आणि जमीन अशा ठिकाणी जगू शकणाऱ्या म्हणजे शेवाळासारख्या वनस्पती व बेडकासारखे उभयचर सजीव निर्माण झाले. हे सजीव जरी जमिनीवर राहू शकत होते, तरी प्रजनन आणि अंड्यांतल्या भूणाची वाढ ह्यांसाठी पाण्याची नितांत आवश्यकता होती. उत्क्रांतीच्या आणखी पुढच्या टप्प्यावर ह्या उभयचर सजीवांपासून पूर्णपणे जमिनीवर राहणाऱ्या प्राण्यांची निर्मिती होत गेली.

माशासारखे पाण्यात राहणारे प्राणी आणि बेडकांसारखे उभयचर प्राणी पाण्यात अंडी घालतात. पण पाण्यात राहणाऱ्या प्राण्यांपासून जमिनीवर राहणाऱ्या प्राण्यांची निर्मिती झाली, तेव्हा पाण्यापासून वेगळं होण्यासाठी त्यांना जमिनीवर अंडी घालता येणं आणि अंड्यातल्या भूणाची वाढ जमिनीवर होणं आवश्यक होतं. म्हणूनच भूणाच्या भोवती विशिष्ट पातळ आवरण आणि त्यांच्याभोवती असणारं कॅल्शियम कार्बोनेटचं कठीण कवच, अशा प्रकारची रचना असणारी अंडी निर्माण होणं प्राण्यांसाठी जमिनीवर स्थलांतरित होण्याच्या दृष्टीनं एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण बदल होता.

अंड्यांमधल्या ह्या बदलामुळेच बेडकासारख्या प्राण्यांपासून जमिनीवर राहू शकणाऱ्या सरीसृप म्हणजेच सरपटणाऱ्या प्राण्यांची निर्मिती शक्य झाली. ह्याच प्रक्रियेत पुढं सरीसृप प्राण्याची डायनोसॉरची उत्पत्ती झाली आणि या डायनोसॉरपासून पक्ष्यांची निर्मिती झाली. पक्ष्यांनी तर आपलं जीवन जमिनीपुरतं सीमित न ठेवता, अवकाशात उडायला सुरुवात केली.

हवेत उडण्याच्या दृष्टीनं पक्ष्यांच्या शरीरात काही विशिष्ट बदल झाले आहेत. पक्ष्यांना हवेत सहजपणे उडता यावं म्हणून वायुगतिशास्त्रानुसार त्यांच्या शरीराचा आकार होडीसारखा दोन्ही टोकांना निमुळता व मध्यभागी फुगीर झालेला आहे. शरीराच्या या निमुळतेपणामुळे उडताना हवेचा विरोध कमीत कमी होतो. परिणामी ऊर्जेचा जास्तीत जास्त उपयोग करणं पक्ष्यांना शक्य होतं. पक्ष्यांच्या या निमुळत्या शरीररचनेमुळे त्यांच्या सर्व शरीरांतर्गत अवयवांमध्येही उडण्यासाठी सोयीस्कर बदल झाले आहेत. यात त्यांच्या प्रजननसंस्थेचाही समावेश आहे. प्रजननसंस्थेतील बदलानुसार पक्ष्यांची अंडनलिका ही अरुंद झालेली दिसते. पक्ष्यांच्या अंड्यांमध्ये आढळणाऱ्या विविधतेचा शास्त्रज्ञांनी वेगवेगळ्या अंगांनी विचार केला आहे. त्याला अनेक स्पष्टीकरणं दिली गेली. मात्र, ही स्पष्टीकरणं तपासण्यासाठी लागणारा तपशीलवार अभ्यास मात्र आतापर्यंत झाला नव्हता. अमेरिकेतील न्यू जर्सी इथल्या प्रिन्स्टन विद्यापीठातील प्रा.

थेरोपोडची अंडी

मेरी स्केल स्टोर्ड यांनी मात्र अलीकडेच आपल्या आंतरराष्ट्रीय चमूसह अंड्यांच्या आकारावर अतिशय सखोल संशोधन केलं आहे. प्रा. स्टोर्ड यांचे सहकारी हे अमेरिका, इझ्रायल, इंग्लंड आणि सिंगापूर या देशांतले आहेत. ह्या संशोधनासाठी त्यांनी उत्तर अमेरिकेतल्या कॅलिफोर्निया विद्यापीठाची मदत घेतली. ह्या कॅलिफोर्निया विद्यापीठात असलेल्या 'म्युझियम ऑफ व्हर्टिब्रेट झूऑलॉजी' येथे संग्रहित केल्या गेलेल्या एकूण सुमारे १४०० प्रजातींच्या पक्ष्यांच्या, जवळपास पन्नास हजार अंड्यांचा त्यांनी अभ्यास केला. या संशोधनात त्यांनी पक्ष्यांशी संबंधित असणाऱ्या विविध बाबींचा पक्ष्यांच्या अंड्यांच्या आकाराशी असलेला संबंध अभ्यासला. यांत पक्ष्यांच्या जाती, आकार, आकारमान, घरटी, घरट्यांच्या जागा, आहार, अंड्यांची संख्या, उड्डाणाच्या सवयी, इत्यादी

(पृ.१२ वर...)

(पृ.११ वरून...)

अनेक गोष्टींचा समावेश होता. हा संबंध तपासण्यासाठी त्यांनी संगणकाची मदत घेतली. या अभ्यासावरून निघालेले निष्कर्ष हे अंड्यांच्या आकाराबद्दल आतापर्यंत व्यक्त केल्या गेलेल्या विविध गृहीतकांना पाठिंबा देणारे ठरले आहेत. परंतु या अभ्यासातून आणखी एक वेगळा अनपेक्षित निष्कर्षसुद्धा निघाला आहे. या निष्कर्षानुसार पक्ष्यांच्या अंड्यांच्या आकाराचा संबंध दिसून आला आहे तो त्यांच्या उड्डाणक्षमतेशी!

अंड्याचा आकार त्याच्या कवचामुळे ठरतो असं जरी वाटत असलं, तरी मुळात तो आतल्या आवरणाचा आकार असतो. समजा, अंडं विनेगरसारख्या विरल आम्लात बुडवून ठेवलं, तर त्याचं कॅल्शियम कार्बोनेटचं बनलेलं कवच विरघळून जातं, पण अंडं मात्र त्या कवचाच्या आतल्या आवरणासकट मूळच्याच आकारात राहतं. मादीच्या शरीरात जेव्हा अंडी तयार होतात, तेव्हा सुरुवातीला या अंड्यांवर कुठलंच कवच नसतं. फलित झालेली किंवा न झालेली अंडी अंडनलिकेतून पुढं पुढं जात असताना प्रथम त्यांच्यावर कवचाच्या आतलं आवरण तयार होतं आणि ह्या नलिकेच्या शेवटच्या भागात या अंड्यांवर कॅल्शियम कार्बोनेटचं कवच निर्माण होतं. म्हणजेच, कवच निर्माण होण्यापूर्वीच अंड्यांचा आकार ठरलेला असतो. तेव्हा अंड्याचा हा आकार ठरवण्यात कोणते घटक भाग घेतात हे शोधण्यासाठी या संशोधकांनी अंड्याची तुलना फुग्याशी केली आणि त्यानुसार एक गणिती प्रारूप तयार केलं. त्यावरून अंड्यांचा आकार हा आतल्या आवरणाची जाडी आणि या आवरणावर पडणारा दाब यांवर अवलंबून असल्याचं त्यांना दिसून आलं. या दोन

घटकांत झालेले थोडेसे बदलसुद्धा या अंड्याचा आकार बदलण्यास कारणीभूत ठरत असल्याचं हे गणिती प्रारूप दाखवत होतं.

पक्ष्यांची उडण्याची क्षमता जितकी अधिक, तितकी त्यांची अंडी अधिक लांबट आणि असममितीय असल्याचं प्रा. स्टोर्ड आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी केलेल्या पुढील संशोधनातून दिसून आलं. अंडनलिकेची रुंदी ही पक्ष्यांच्या उड्डाणक्षमतेवर अवलंबून असते. पक्ष्याची उड्डाणक्षमता जितकी जास्त, तितकं त्याचं शरीर अधिक निमुळतं असल्यानं त्याची अंडनलिकाही तितकीच अरुंद असते. त्यामुळे त्यातील अंड्यांवर पडणारा दाबही अधिक असतो. त्यामुळे त्यातील अंडीही लांबट आकाराची निपजतात. अशी लांबट आकाराची अंडी अरुंद अंडनलिकेतून सहज बाहेर पडू शकतात आणि त्याच वेळी अशा आकाराच्या अंड्यात पुरेसा बलकही राहू शकतो. अशा लांबट अंड्यांचं उत्तम उदाहरण म्हणजे इंडोनेशियन मॅलिओ या सहज उड्डाण करू शकणाऱ्या पक्ष्याची अंडी. या पक्ष्याच्या अंड्यांचा आकार बटाट्यासारखा लांबट असतो. ही अंडी फुटून त्यातून पिलं बाहेर आली, की ती लगेच उडू शकतात. याउलट, उडण्याची क्षमता नसलेले शहामृग पक्षी मात्र गोल आकाराची अंडी घालतात. पेंविनसारख्या पक्ष्यांना जरी उडता येत नसलं, तरी पाण्यात पोहण्यासाठी शरीराचा आकार दोन्ही टोकांना निमुळता झाला आहे. पेंविनची अंडीसुद्धा आकारानं लांबट असल्याचं आढळतं.

अंड्यांचा आकार ठरण्यात उत्क्रांतीनेही महत्त्वाची भूमिका बजावली असल्याचं स्पष्ट झालं आहे. त्यामुळं पक्ष्यांच्या असा लांबट आकार प्राप्त होण्यास फार पूर्वीच सुरुवात झाली असावी. पक्ष्यांचे पूर्वज असणाऱ्या,

(पृ.१३ वर...)

चिमणीचा एक वेगळा अनुभव

गेल्या पक्षीमित्रच्या अंकात (जानेवारी २०१८) मध्ये घट्ट्यातून पडलेल्या पिलांचा एक वेगळा अनुभव आला. आमच्या घराच्या परिसरात पुष्कळ चिमण्या आहेत त्याचा अभ्यास सप्टेंबर २०११ ते मे २०१२ पर्यंत मी करण्याच्या विचारात होते.

एके दिवशी एका चिमणीच्या जोडीने गोळा केलेल्या वाळलेल्या गवताने एक्झॉस्ट फॅनच्या पाईपमध्ये घरटे करून एक अंडे घातले. आम्हाला त्याचा पत्ता नव्हता. एका रात्री त्या अंड्यातून पिलू बाहेर आले व ओरडू लागले. त्याच्या आवाजाने आम्हाला जाग आली. ते आपल्या आईवडिलांना पाइपमध्ये शोधत होते. दुसऱ्या दिवशी ते एक्झॉस्ट फॅनच्या जवळ आले आणि आपली चोच बाहेर काढू लागले. त्याला हातरूमालाने पकडण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्याजवळ पाणी आणि तांदूळ ठेवले. पण ते न खाता ओरडतच राहिले. आईवडिलांना त्याचा पत्ता लागला. ते स्वयंपाकघरात आळीपाळीने येऊन चिवचिवाट करून त्याला घरट्यात बोलवत होते. पण त्या पिलाला खाता व उडताही येत नव्हते.

आम्हाला काय करायचे हे कळना! 'होप'च्या आणि पक्ष्यांच्या

एजन्सीजना फोन करत राहिलो. शेवटी अविनाश भगतने त्याला पकडून घरट्यात ठेवले आणि आम्ही सुटकेचा निःश्वास सोडला. दुसऱ्या दिवशी पहाटे उठल्या उठल्या घरट्यात पाहिले तर चिमण्या आणि त्यांचे पिलू नव्हते. त्या पिलाला त्यांनी कसे नेले हे कळना!

मोबाईलच्या उजेडात पाहता आतल्या बाजूला लांब गवताची (सुगरणीच्या घरट्यासारखे) गवताने सैल विणलेला घरट्याचा भाग होता. घरट्याच्या तोंडाशी फनेलसारख्या ३६ सेंमी. नळीचा भाग होता. पिलाला संरक्षण देण्यासाठी चिमण्यांनी प्रयत्न केला होता तरी ते पिलू भरकटत गेले. त्या नळीची लांबी जवळ जवळ ११२ सेंमी. इतकी होती. म्हणजे चिमण्यांना त्याची आठवण होती का? तशी चूक परत होऊ नये म्हणून घरट्याची लांबी वाढवत गेले असावेत.

हे निरीक्षण सप्टेंबर २०११ पासून मे २०१२ पर्यंत केले. प्रत्येक विणीच्या वेळी त्याच घरट्याचा परत उपयोग केला का हे कळू शकले नाही.

- डॉ. कुसुम गोखले
ठाणे.

औरंगाबादचा 'परदेशी' पक्षीमित्र 'अमर'

महाराष्ट्र पक्षीमित्र संघटनेचे जुने सभासद आणि औरंगाबादच्या 'निसर्गमित्र मंडळा'चे ज्येष्ठ कार्यकर्ते, पक्षीमित्र अमर परदेशी यांचे १९ फेब्रुवारी २०१८ रोजी दुःखद निधन झाले.

पंचवीस वर्षांपूर्वी जेव्हा चांगले कॅमेरे, लेन्सेस विकत घेणे आपल्या पक्षीमित्रांच्या आवाक्यात नव्हते त्यावेळेस अमर परदेशी यांनी पक्ष्यांची विविध रंगी चित्रे जलरंगात स्वतः चितारली, त्यांना व्यवस्थितपणे प्रदर्शित करता यावे म्हणून जाड पुठ्यावर चिकटवली अन् अशी शंभर एक चित्रे घेऊन 'अमर' अनेक पक्षीमित्र संमेलने फिरला, तिथे या चित्रांचे प्रदर्शन लावले अन् अनेकांची वाहवा मिळवली.

अमर परदेशी औरंगाबादच्या गुजराथी हायस्कूलमधून चित्रकलेचे शिक्षक म्हणून सेवानिवृत्त झाले होते. रंगसंगतीचे विशेष भान असल्याने त्यांनी चितारलेली पक्षीचित्रे जिवंत वाटत. त्यांना शिवणकलेची आवड

असल्याने, त्यांनी विविध आकाराच्या बाहुल्या तयार केल्या होत्या अन् या बाहुल्यांचा ते 'पपेट शो'ही सादर करीत. त्यांनी पपेट शोचे अनेक कार्यक्रम सादर केले.

औरंगाबादच्या निर्मल दादा ज्येष्ठ पक्षीअभ्यासकासमवेत अमर सरांनी आपला पक्षीअभ्यास सुरू केला अन् महाराष्ट्रासह भारतातील अनेक पक्षी अधिवासांना, अभयारण्यांना भेटी दिल्या. अनेक पक्षीमित्र संमेलनात त्यांच्यासोबत मला पक्षी संवर्धनावर चर्चा करता आली. कलाशिक्षक, प्रामाणिक मित्र अन् सच्चा निसर्गमित्र आपल्यातून अचानकपणे दूरच्या प्रवासास मार्गस्थ झाला आहे. स्थलांतरित पक्षी आपल्या मूळ अधिवासावर परत येतात परंतु 'अमर' हा पक्षी मूळ अधिवासावर परतणारा नाही ही जाणीव अतिशय वेदना देणारी, व्यथित करणारी आहे.

अमर परदेशी सरांना भावपूर्ण श्रद्धांजली.

- डॉ. सुधाकर कुन्हाडे

संघटक, महाराष्ट्र पक्षीमित्र संघटना, अहमदनगर

चिमणी वाचवा

झुंझुंदा लावी जिवा पिसे' या उक्तीप्रमाणे व्यवसायातून रोजीरोटी जोपासत इतरांसाठीही जगले पाहिजे, असाच काहीसा संदेश देणारे लोक समाजात कार्यरत असतात. आजच्या युगात चिवचिवाट करणाऱ्या चिमण्या शहरातच काय ग्रामीण भागातही दिसेनाशा झाल्या आहेत. अशा स्थितीत संवेदनशील मन स्वस्थ बसू शकत नाही. सृष्टीतील प्रत्येक जीवाचे अस्तित्व हे पर्यावरणाच्या दृष्टीने अतिआवश्यक आहे. चिमण्यांच्या घटत्या संख्येचा विचार करून नाशिकमधील खुंटेवाडी गावात राहणाऱ्या विजय जाधव या उद्योजकाने एक कल्पक प्रयोग केला आहे. त्याने 'ना नफा-ना तोटा' या तत्त्वावर पर्यावरणपूरक साधनांचा वापर करून अवघ्या दोनशे रुपयांत उपलब्ध होईल असे चिमण्यांचे घरटे तयार केले आहे.

गेल्या चार वर्षांच्या कालावधीत सुमारे चार हजार लोकांपर्यंत त्यांनी कृत्रिम घरटी पोहोचवली आहेत. आत्तापर्यंत बसवलेल्या घरट्यांपैकी ९९ टक्के घरट्यांमध्ये चिमण्यांनी घर केले आहे. चिमण्या वर्षातून दोन वेळा प्रत्येकी तीन अंडी घालतात. यानुसार ढोबळ गणित मांडल्यास आत्तापर्यंत जवळपास २४ हजार पिल्लांनी या घरट्यांमध्ये जन्म घेतला आहे, असं म्हणता येईल.

अंड्यांचे आकार

(पृ.१२ वरून...)

कित्येक कोटी वर्षांपूर्वीच्या थैरोपोड प्रकारच्या डायनोसॉरची अंडीही अशी असल्याचं आढळलं आहे. आता प्रा. मेरी स्टोर्ड यांच्या डायनोसॉरच्या अंड्यांचाही तपशीलवार अभ्यास करायचा यावरून डायनोसॉरपासून आजच्या पक्ष्यांची उत्कांती कशी यावर अधिक प्रकाश

पडू शकण्याची शक्यता आहे.

- प्रिया लागवणकर, विज्ञानप्रसारक
priya_lagvankar@rediffmail.com
(मराठी विज्ञान परिषद पत्रिकेवरून)

गोष्ट चातकाच्या सुटकेची

शिल्पा आणि मला पक्षीनिरीक्षणाचा छंद आहे, त्यामुळे आम्ही पक्ष्यांच्या शोधात अनेक ठिकाणांना भेटी दिल्या आहेत. हल्लीच आम्ही महाराष्ट्राच्या नंदुरबार जिल्ह्यातील शहादा - धडगाव रस्त्यावर असलेल्या सातपुड्याच्या जंगलास भेट दिली. पावसाळ्यात जरूर जावे असे हे ठिकाण आहे.

धडगावच्या पायथ्याशी छोट्या टेकड्यांचा समूह आहे व तो संपूर्ण विभाग पळसाच्या झाडांनी (Flame-of-the-forest) व्यापलेला आहे, जणू पळसवनच. वर्षाऋतूमुळे सर्व वृक्षांना नवी पालवी फुटली होती. पाऊस नुकताच थांबल्याने विविध किडे-कीटकांचे दर्शन होत होते. बुलबुल (Red-vented Bulbul), ब्राह्मणी मैना (Brahminy Starling), राखी वटवट्या (Ashy Prinia), सूर्यपक्षी (Sunbird) अशा कीटकभक्षी पक्ष्यांची भक्ष पकडण्याची लगबग सुरू होती. झाडांवर विविध पक्ष्यांची घरटी होती. काही घरट्यांमध्ये अंडीदेखील होती. सर्वत्र अळ्या, कीटक, पतंग यांची रेलचेल असल्याने नवजात पक्ष्यांसाठी मुबलक अन्न उपलब्ध होते.

आमचे पक्षीमित्र आणि 'जनार्थ' संस्थेचे कार्यकर्ते करमसिंग व बारसिंग आणि आम्ही झुंजुंजु होताच रानाची वाट धरली. दुरून पावश्याची (Common Hawk-cuckoo) टिपेला जाणारी साद ऐकू यायला लागली. पावशा आहे म्हणजे आजूबाजूला कुठेतरी चातक असणार याचा अंदाज आम्हाला आला. पण चातकाची भेट अनपेक्षित आणि त्याच्या सुटकेसाठी होईल, असे वाटले नव्हते.

सकाळी साधारणतः अडीच तीन तास आम्ही जंगल भ्रमण करत होतो. साधारण साडेआठच्या सुमारास डोंगराला वळसा घालून आम्ही पुढे निघालो. रस्त्यात भेटलेल्या ढोरक्याशी पक्ष्यांविषयी बोलत असताना त्याने माहिती दिली, साहेब घरट्यात पक्ष्यांना पकडण्यासाठी सापळे लावले आहेत. आमचा सारा आनंद क्षणात मावळला आणि मग आम्ही घरटी शोधत निघालो. अचानक पळसाच्या दाट पानांतून साधारण १५-२० फुटांवरून पंखांच्या फडफडण्याचा आवाज कानावर पडला. आम्ही सर्व झाडाकडे पाहू लागलो, तेवढ्यात करमसिंग झटकन् झाडावर चढला. तेथे 'मोठा राखी सातभाई' (Large Grey Babbler) या पक्ष्याचे घरटे होते. करमसिंगने त्या घरट्यात फास आहे आणि फासात पक्ष्याची मान अडकलेली आहे असे सांगितले. त्याने चटकन् तो फास कापला व पक्ष्याला बाहेर काढून खाली उतरवले. तो 'चातक' (Jacobin Cuckoo) अनपेक्षित भेटला पण मरणाच्या दारात असताना. थोडा जरी उशीर झाला असता तरी त्याचे प्राण वाचणे कठीण झाले असते. खाली उतरल्यावर बारसिंगने त्याच्या गळ्याला आवळलेला फासाचा बारीक दोरा हलक्या हाताने सोडविला. त्याची चोच वासलेली होती, छाती धडधडत होती. चातक पक्षी चांगलाच भेदरलेला होता. आम्ही त्याला थोपटले व मुक्त केले. क्षणार्धात तो भरारी घेत पळस वनात दिसेनासा झाला. प्राणसंकटातून त्याला सोडविता आले यामुळे आम्ही सारेच आनंदून गेलो.

पक्ष्याला यमसदनास पाठविणारा हा फास बनवतात तरी कसा असा मला आणि शिल्पाला प्रश्न पडला. करमसिंगनी त्या ढोरक्याला फास बनविण्यास सांगितले. त्याने काही सेकंदात फास तयार केला. यात पक्षी कसा अडकतो याचे प्रात्यक्षिक दाखविण्यासाठी त्याने जवळच असलेल्या झोपडीच्या अंगणात हा फास उभा केला आणि तांदूळ टाकले. लगेच कोंबड्या त्या फासाजवळ दाणे खाण्यास आल्या आणि त्यातील एका कोंबड्याचा पाय फासात अडकला. लगेचच आम्ही त्याची मुक्तता केली, पण हे दृश्य पाहून प्रचंड शहारे आले. सोबतच हा फास झाडातील घरट्यावर कसा बांधतात याचेही प्रात्यक्षिक त्याने करून दाखविले.

आज आफ्रिकेतून येथे आलेल्या पाहुण्या चातकाचा प्राण वाचला. पण रोज किती पक्षी या फासात अडकून मरत असतील? असा विचार करताना फास लावण्याविरुद्ध पाड्यांवर जाऊन जनजागृती करणे गरजेचे आहे, हे आमच्या लक्षात आले. लगेच करमसिंगला सांगून जंगल परिसरातील ढोरक्यांना आम्ही बोलावून घेतले. त्यांच्याशी आम्ही याविषयी संवाद साधला. या पक्ष्यांना मारून आपल्याला काय मिळणार आहे, उलट पर्यावरणाच्या विनाशात आपण सहभागी होत आहोत हे त्यांना आम्ही समजावले. पक्ष्यांचे आपल्या जीवनातील महत्त्वही आम्ही सोप्या शब्दात सांगितले. आपल्या हातून पाहुणा मरावा ही चांगली गोष्ट आहे का? त्यावर सगळ्यांनीच खेद व्यक्त केला. जंगलात फिरत असताना आम्हाला फास दिसल्यास तो आम्ही काढून टाकू. कोणी फास लाऊ नका असे इतरांनाही सांगायचे त्यांनी कबूल केले. फास लावण्याविरुद्ध पाड्यांवर जागृती करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करण्याचा आमचा मानस आहे.

पावसाळ्यात फिरण्याचा आमचा हट्ट सत्कारणी लागल्याचा आम्हा सर्वांना नक्कीच आनंद आहे.

- राजेंद्र गाडगीळ आणि शिल्पा गाडगीळ
(BUCEROS वरून)

रस्ते अपघात : पक्ष्यांची संख्या कमी होण्याचे एक दुर्लक्षित कारण

अनेक वेळा प्रवासादरम्यान रस्त्यावर काही पक्षी अपघाताने मेलेले दिसतात. ते दृश्य पाहून वाईट वाटते. असे अपघात अगदी दुर्लक्षित असतात. पण मग या पक्ष्यांच्या जीवांना काहीच मोल नाही का? असा प्रश्न पडतो. निसर्गातील प्राणी, पक्षी, कीटक, जलचर आणि वनस्पती हे मानवाचे अनादी काळापासूनचे नैसर्गिक सोबती आहेत. यांपैकी मानवानेच चांगली प्रगती केलेली आहे. परंतु ही प्रगती साधत असताना मानव आपल्या या नैसर्गिक सहकाऱ्यांचा फारसा विचार करतोय असे दिसत नाही. पक्षी हे अन्न साखळीतील महत्त्वाचे घटक आहेत हे आपण विसरता कामा नये. निसर्गावर अतिक्रमण होत राहिल्यास त्याच्या प्रकोपाची उदाहरणे आपल्यासमोर आहेतच.

औद्योगिक प्रगती, कारखानदारी, सिमेंटच्या इमारतींची जंगले, नवीन रस्ते व लोहमार्ग किंवा त्यांचे रुंदीकरण यासाठी अनेक झाडे तोडली जातात. जुनी घरे, वाडे पाडून त्याजागी नवीन घरे बांधली जातात. या सर्व गोष्टींमुळे पक्ष्यांची जुनी वा नैसर्गिक निवासस्थाने कमी होत चालली आहेत. त्यातच रस्त्यावरील दररोज वाढती वाहनांची संख्या पक्ष्यांसाठी एक गंभीर समस्या बनत चालली आहे. या वाहनांचा वेग मानव, प्राणी तसेच पक्ष्यांसाठीही जीवघेणा ठरत चालला आहे. रस्त्यांवर अनेक पक्ष्यांचे अपघात होतात आणि त्यात दररोज अनेक पक्ष्यांचे बळी जातात. पक्ष्यांचे रस्त्यावर होणारे अपघाती मृत्यू देखील पक्ष्यांची संख्या कमी होण्याचे एक महत्त्वाचे पण दुर्लक्षित कारण आहे. अशा अपघातात प्रामुख्याने चिमण्या, कावळे, मैना (साळुंक्या), बुलबुल, भारद्वाज, सातभाई, घुबड व कोकीळ या पक्ष्यांचे प्रमाण अधिक आहे.

अशा अपघातांची स्थळे साधारणपणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. काही पक्षी रस्त्याच्या कडेला किंवा रस्त्यावर बसलेले असतात. पक्षी रस्त्यांवरून उडतात, किंवा रस्ते ओलांडत असतात. काही पक्षी रस्त्याच्या बाजूला असणाऱ्या झाडांवर बसलेले असतात. कधी ते रस्त्याच्या बाजूच्या विजेच्या खांबावर किंवा तारेवर बसलेले असतात तेव्हा ते रस्ता ओलांडण्याच्या प्रयत्नात असतात. काही पक्षी ओढा, नदी किंवा पाण्याच्या परिसरात पाण्याच्या शोधात फिरत असतात. काही रस्त्याच्या कडेला पडलेले अन्न खात असतात तर काही रस्त्यावर किंवा बाजूला पडलेल्या मेलेल्या प्राण्यांचे मांस खात असतात. काही ठिकाणी रस्त्याच्या कडेला पिकांवर बसले असतात. अशा ठिकाणी पक्ष्यांचा रस्त्याशी संबंध येत असतो.

या ठिकाणी होणाऱ्या अपघाताची कारणे : पक्षी रस्ते ओलांडत असताना कमी उंचीवरून उडतात. कधी कधी काही पक्षी रस्त्यावर पडलेले धान्य वा इतर अन्न खात असतात आणि त्यांचे वाहनांकडे लक्ष नसते. रस्ते अपघातात मेलेल्या प्राण्यांचे मांस खाण्यासाठी काही पक्षी रस्त्यावर येत असतात. अन्नासाठी कधी कधी ते येणाऱ्या जाणाऱ्या वाहनांकडे दुर्लक्ष करतात. काही ठिकाणी रस्त्याच्या कडेलाच उकिरडे असतात, तिथे ते अन्न शोधत असतात. काही ठिकाणी रस्त्याच्या कडेलाच घरातील किंवा हॉटेलमधील शिळे व खरकटे अन्न टाकतात,

तेव्हा काही पक्षी ते अन्न खाण्यासाठी तिथे जातात व त्यांचे अपघात होऊ शकतात. पक्षी उडत असताना झाडांमुळे कधी कधी त्यांना रस्त्यावरून जाणारी वाहने दिसत नाहीत व त्या वाहनांना ते धडकतात. काही पक्षी रस्त्यावरच खेळत बागडत असतात, खेळाच्या नादात त्यांचे वाहनांकडे लक्ष असतेच असे नाही. काही पक्षी रस्त्यावर किंवा बाजूला बसलेले असताना त्यांच्या मागे कुत्रे, मांजर असे प्राणी लागतात तेव्हा हे पक्षी सैरावैरा उडतात व वाहनांना धडकतात. काही पक्षी पाण्याच्या शोधार्थ इकडे तिकडे भटकत असतात किंवा कधी कधी रस्त्याच्या बाजूला असलेले पाणी पिण्यासाठी येत असतात. कधी जर दाट धुके असेल तर पक्ष्यांना रस्ते आणि वाहने यांचा अंदाज येत नाही. अशा प्रसंगी वातावरणात अचानक बदल झाला तर पक्षी आपल्या घट्ट्यांकडे जाण्याच्या घाईत असतात. काही कीटक भक्षण करणारे पक्षी पाठलाग करताना अचानक रस्त्यावर येतात व अपघातग्रस्त होतात. काही वाहनांचे भेसूर हॉर्न वाजल्याने रस्त्याच्या बाजूने उडणारे पक्षी अचानक बिचकतात आणि वाहनांखाली येतात.

पक्ष्यांचे असे रस्ते अपघात टाळण्यासाठी आपण काय करू शकतो? हे अपघात जाणूनबुजून होत नाहीत. पण, आपण थोडी काळजी घेतली तर अनेक पक्ष्यांचे जीव वाचू शकतात. आपण स्वतः आणि मोटारसायकल किंवा इतर वाहन चालवणारे आपले मित्र, नातेवाईक व ओळखीचे सर्व ड्रायव्हर्स यांच्यामध्ये पक्षी अपघात टाळण्यासाठी जागृती करू शकतो. रस्त्यावर किंवा बाजूला पक्षी दिसल्यास आपले वाहन सावकाश चालवावे. आपल्या वाहनांचे हॉर्न मोठ्या आवाजात वाजवू नयेत. पक्षी आपल्या वाहनांसमोरून जाताना दिसल्यास अपघात होणार नाही याची काळजी घ्यावी. रस्ते अपघातात जखमी झालेले परंतु जिवंत पक्षी आढळल्यास त्याला जीवदान देण्याचा प्रयत्न करावा. प्राणी, पक्षी व वनस्पतींचे आपल्या जीवनातील महत्त्व ओळखावे व त्याबाबत समाजप्रबोधन करावे.

– सुनील विठ्ठल वाघुंबरे

९८५०४६३५५५

पक्षीमित्रांना आवाहन

आपली पक्षीनिरीक्षणे, पक्षीअभ्यास प्रकल्प, पक्ष्यांचे प्रथम दर्शन, शास्त्रीय पेपर इत्यादी पाठवावे. पक्षीमित्रमध्ये प्रसिद्ध केले जाईल. लिखाण हाती लिहून, टाईप करून ई-मेलने pakshimitra@gmail.com वर अथवा पोस्टाने महाराष्ट्र पक्षीमित्र, ११, युनायटेड पार्क, मार्कंडी, चिपळूण या किंवा संपादकांच्या पत्त्यावर पाठवावे.

पक्ष्याला माणसाचा हात लागल्यास त्याला इतर पक्षी बाळीत टाकतात का ?

जखमी पक्ष्याला किंवा घट्ट्यातून पडलेल्या पिलांना अगर अनाथ पिलांना माणसाने हात लावला तर त्या पिलाला अगर पक्ष्याला इतर पक्षी आपल्यात सामावून घेत नाहीत असा सर्वसाधारण समज आहे. तो एका दृष्टीने गैरसमज आहे. तरीही हा समज कसा तयार झाला हाही एक प्रश्न आहेच. पक्षी निरीक्षण करणाऱ्या व्यक्तीला किंवा जखमी पक्षी आणि प्राण्यावर उपचार करणाऱ्यांना हा एक गैरसमज आहे हे माहित आहे. सांगलीत आम्ही जखमी आणि अनाथ पक्ष्यांच्या पिलांवर उपचार करून पुन्हा निसर्गात सोडत असतो. सर्वसाधारणपणे ७५-८० पक्षी आमच्याकडे दरवर्षी येत असतात. त्यात पक्ष्यांच्या विणीच्या हंगामात येणाऱ्या पिलांचा वाटा मोठा असतो. त्यात बगळे, पाणकावळे, वंचक यांचा वाटा मोठा असतो, कारण सांगली शहरात यांच्या वीणवसाहती तीन ठिकाणी आहेत आणि एकूण २०० पेक्षा जास्त घरटी दरवर्षी आढळतात यात रातबगळे, पाणकावळे, वंचक या पक्ष्यांची मोठी संख्या असते. तांबट, बुलबुल, घुबड, मैना असेही पक्षी येत असतात. कबुतर या पक्ष्याला आम्ही उपचार सहसा करीत नाही. कोकिळा आणि भारद्वाज हे पक्षी जखमी अवस्थेत नेहमी उपचारासाठी येतात.

भारद्वाज, कोकीळ हे पक्षी वाहनाला, काचेच्या खिडक्यांना धडकून जखमी झालेले आढळतात. त्याचे कारण या पक्ष्यांचे उडणे अगदीच कमकुवत आहे. उत्तम उडणे ही त्यांची गरजही नाही. वाहनाला धडकण्यामुळे जखमी होण्यात घुबड हाही पक्षी दिसतो. त्याचे कारण घुबड रात्री संचार करते. रस्त्याच्या कडेला झुडुपावर अगर दगडावर बसून ते शिकार न्याहाळीत असते, अचानक वाहन येताच ते उडून जाऊ पहाते आणि नेमके वाहनाच्या मार्गात येते आणि वाहनाला धडकते.

मुळात आपण हात लावण्याने इतर पक्षी किंवा पालक पक्षी त्यांना बाळीत टाकतात यात काही तथ्य आहे का? आणि असल्यास त्याला शास्त्रीय आधार आहे का? यात तथ्य आहे आणि याला शास्त्रीय आधारही आहे.

पक्ष्यांची पिले जेव्हा अड्यातून बाहेर येतात तेव्हा कमकुवत पिलांना अन्न मिळत नाही आणि ती घट्ट्याच्या बाहेर ढकलली जातात. बऱ्याच वेळा पालक पक्षी अशा पिलांना घट्ट्यातून बाहेर ढकलतात आणि अशी पिले आपण पुन्हा घट्ट्यात ठेवू पाहतो तेव्हा त्यांना पुन्हा त्यागले जाते. त्यातून हा समज निर्माण झाला असावा. तसेच पक्ष्याला कसे हाताळावे हे माहित नसते, त्यात त्याचा मृत्यू ओढवला तर त्याचे पातक आपल्यावर येईल या भावनेने पक्षी न हाताळणे योग्य असेही कारण असावे.

आम्ही जखमी पक्ष्यांना उपचार करण्याचे केंद्र जिथे चालवितो तिथेच एकदा भारद्वाज पक्ष्याने घट्टे केले आणि त्यात तीन पिले जन्मली. अड्यातून बाहेर आल्यानंतर दोन-तीन दिवसांनी त्यातील दोन पिले खाली पडलेली आढळली. आम्ही ती उचलून घट्ट्यात ठेवली. पुन्हा ती खाली पडलेली दिसली. घट्टे लहान समजून आम्ही एका टोपलीत व्यवस्थित तिन्ही पिले ठेवली आणि घट्ट्याच्या जागेवर ती टोपली बसवली. पुन्हा तीच दोन पिले खाली पडलेली दिसली. त्यातले एक

मेलेले दिसले. दुसऱ्याला आम्ही केंद्रात आणले. पिलू जास्तीत जास्त तीन आठवड्यात उडायला हवे होतो मात्र ते तबबल आठ महिने आमच्या केंद्रात राहिले. शेवटपर्यंत त्याला सशक्त पिसे आलीच नाहीत. खाणे पिणे झाले की हा पक्षी बागेतील झाडावर जाऊन बसे. त्याला काही फुटांपेक्षा जास्त उडता येत नव्हते.

आम्ही निसर्गात पुन्हा पक्षी सोडतो तेव्हा त्याच्या पायात कडी घालतो. हा पक्षी कर्मधर्म संयोगाने पुन्हा दिसला, त्यात तो यशस्वी घट्टे करताना दिसला तर आमचा उपचार यशस्वी झाला असे समजायचे. निसर्गात कोणताही जीव वीण घालण्यास यशस्वी झाला तरच तो सबळ आहे असे सिद्ध होते.

हा भारद्वाज जेव्हा झाडावर बसे तेव्हा आणखीन दोन भारद्वाज तेथे येऊ लागले. काही दिवसांनी हा पक्षी त्यांच्या बरोबर निघून गेला. आम्ही त्याला विसरूनही गेलो.

जवळ जवळ सहा महिन्यांनी आमच्या एका विद्यार्थ्याचा फोन आला. त्याच्या घरापाशी त्याला एक भारद्वाज रोज दिसतो आणि त्याच्या पायात कडे आहे. त्याला मी कडे कोणत्या रंगाचे आणि कुठल्या पायात आहे हे पाहायला सांगितले. डाव्या पायात आणि निळा रंग. ही माहिती आमच्या नोंदीशी जुळणारी होती.

एका बदकीने तिच्या अधू पिलाला ठार मारताना मी स्वतः पहिले आहे. पिलाला हात लावल्यास त्याचा स्वीकार पालक पक्षी करीत नाहीत, याला निश्चित शास्त्रीय आधार आहे. मात्र ती पिले प्रत्येक वेळी पालकांनी टाकलेली असतील हे तपासणे शक्य नसते. आम्हाला ते योगायोगानेच पाहायला मिळाले. त्यामुळे पिलांना हात लावल्यास इतर पक्षी त्याला आपल्यात घेणार नाहीत आणि त्या पक्ष्याच्या मृत्यूला आपण कारणीभूत होऊ या भीतीपोटी जखमी पक्ष्यांना मदत न करणे हेही योग्य नाही.

- शरद आपटे, सांगली.

मोबा. ९८९०३८४४००

करू नको असा हा गुन्हा

कधीकधी रस्त्यावर वा माळावर आपल्याला पक्ष्याचे एखादे पीस सापडते; कधी कधी तर पिसांचा पुंजका दिसतो. (बहुधा एखाद्या पक्ष्याला शिकारी पक्ष्याने मारलेले असते) अशावेळी ते पीस किंवा पिसे उचलून घरी आणण्याचा मोह होतो. ती पिसे कोणत्या पक्ष्याची असावीत हे जाणून घेण्याची इच्छा त्यामागे असते.

स्थलांतरित पक्षी करार कायदानुसार ज्या पक्ष्यांच्या शिकारीवर बंदी आहे अशा स्थानिक पक्ष्याचे एखादे पीस वा पक्ष्याच्या शरीराचा एखादा भाग जवळ बाळगणे गुन्हा आहे. असे पीस उचलणे, त्याचा अभ्यास करणे, प्रकाशचित्र काढणे हा गुन्हा नाही. पण ते जवळ बाळगणे हा गुन्हा आहे.

(‘The Sibley Guide to Birds’ या पुस्तकाचे लेखक डेव्हिड ऑलन सिब्ली यांच्या लेखावरून)

पक्ष्यांची घरटी

भारतीय टपाल खात्यातर्फे १४ नोव्हेंबर २०१७ रोजी बालदिनानिमित्त १५ रुपये किंमतीची दोन तिकिटे प्रकाशित केली आहेत. ह्या वर्षी 'पक्ष्यांची घरटी' या विषयावर शालेय विद्यार्थ्यांनी काढलेल्या बक्षिसपात्र चित्रांना टपाल तिकिटावर झळकण्याचा मान मिळाला.

वेगवेगळ्या प्रकारचे पक्षी आपल्या प्रजनन काळामध्ये घरटी बांधतात, ज्याचा उपयोग ते अंडी घालण्यासाठी, पिल्लांना निवाऱ्यासाठी तसेच कधीकधी स्वतः रहाण्यासाठी करतात. घरटी बांधताना पक्षी मुख्यतः झाडांच्या बारीक फांद्या, गवत, झाडांची पाने या सामुग्रीचा उपयोग करतात. काही वेळा दोरा, प्लास्टिक, कपडा व कागदाचे तुकडे अशा मानवनिर्मित सामुग्रीचासुद्धा पक्षी उपयोग करताना आढळून आले आहेत.

पक्ष्यांचा आकार ज्याप्रमाणे लहान मोठा असेल त्याप्रमाणे पक्ष्यांची घरटी असतात. काही रानपक्षी मातीच्या भरावावरील बिळात आपली घरटी करतात. पोपट, धनेश, घुबड, पिंगळा, तांबट इत्यादी पक्षी झाडाच्या खोडातील बिळात किंवा ढोलीत घरटे करतात. जमिनीवर वावरणारे काही पक्षी दगडाच्या सापटीखाली घरटे करतात. माळढोक मादी माळरानावरील उथळ खळग्यात उघड्यावर अंडी घालते. मोठ्या पक्ष्यांची घरटी ओंबड धोबड असतात. घारी, गरूड उंच झाडाच्या शेंड्यावर काटक्याची घरटी

बांधतात. सर्व पक्ष्यांत सुगरण पक्ष्याचे घरटे अधिक सुंदर असते. काटेरी बाभळीच्या फांदीवर गवताचे विणकाम करून सुगरण नर घरटे बांधतो. खानदेशातील सुप्रसिद्ध कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांनी सुगरणीच्या खोप्यावर सुंदर कविता लिहिली आहे.

पक्षी घरटी बांधताना शिकारी पक्षी, इतर पशूपक्षी व मानवापासून

धोका किंवा त्रास होणार नाही व सहसा दिसणार नाही अशा पद्धतीने घरटी बांधतात. तसेच ऊन, वारा, पाऊस व नैसर्गिक आपत्तींपासून संरक्षण होईल अशा पक्क्या झाडांचीच निवड करतात.

पक्ष्यांच्या घराट्यांवरील दोन टपाल तिकिटांव्यतिरिक्त दोन सुंदर मिनीयेचर शीटस् प्रकाशित केली आहेत. ही सुंदर टपाल तिकिटे व मिनीयेचर शीटस् प्रत्येक पक्षीमित्राने संग्रही ठेवावीत.

- रवींद्र वामनाचार्य

मोबाईल : ९८९०३९०५२७,

इ-मेल : r_wamanacharya@yahoo.co.in

प्रवासातील पक्षीदर्शन

सायंकाळी एकेमेळी द्विजगण अवघे वृक्षी

अरुणोदय होताच उडाले चरावया पक्षी!

भूपाळीमधील या दोन ओळी आपण ऐकलेल्या आहेत. भल्या पहाटे प्रवास करताना उषःकालची दृष्ये, उगवता सूर्य आपलं लक्ष वेधून घेतात. त्यावेळी आकाशात आजूबाजूला नजर टाकली तर थव्याने उडणारे पक्षी दिसतात. पक्ष्यांचे आवाज कानावर येतात.

सृष्टीनिर्मात्याने मानवाला ज्ञानेंद्रिये आणि कर्मेंद्रिये दिली आहेत. मानव जन्मापासून मृत्यूपर्यंत त्यांचा उपयोग करीत आला आहे. डोळे, नाक, कान यांनी पाहणे, वास घेणे, ऐकणे याचबरोबर हात आणि पाय यांच्या सहकार्याने कर्मे करतो. जन्मानंतर घराचा उंबरठा ओलांडून आपण घराबाहेरची सृष्टी, जग पाहतो. चालत चालत भोवतालचा परिसर न्याहाळतो. त्या परिसरात आपल्याला सृष्टीतील अनेक घटकांचे दर्शन घडते. जसजसे आपण मोठे होतो, आपण गावात, शहरात, गावाबाहेर, शहराबाहेर भटकंती करतो. प्रवास करताना आपल्याला

काही पक्षी, प्राणी दिसत असतात. आपण दृष्टिसुख अनुभवत असतो. पक्ष्यांचे निरीक्षण केले तर प्रवासाबरोबरच त्या भागात कोणते पक्षी दिसले त्याची नोंद आपण घेऊ शकतो. तसेच, पक्षी कोठे दिसला, उदा. झाडावर, झुडूपावर, विजेच्या तारांवर, गवतात, जमिनीवर, पाण्याजवळ, पाण्यात, आकाशात त्याचीही नोंद घेऊ शकतो. त्यावरून आपण प्रवास केलेल्या भागात कोणत्या काळात कोणते पक्षी आढळले आणि त्यातही नेहमी दिसणारे व कधीतरीच दिसलेले पक्षी यांचं वर्गीकरण करू शकतो. तोही एक अभ्यास होईल. हिवाळ्याच्या दिवसात स्थानिक व स्थलांतरित परदेशी पक्षी भक्ष्याच्या शोधात आपल्याकडे पाणथळ जागी येतात. त्यांचे दर्शन सहजरीत्या होऊ शकते. पक्ष्यांची छायाचित्रे आणि माहिती असलेलं पुस्तक जवळ बाळगून आपण पक्षीमित्र होऊ शकतो.

- बाळासाहेब कुलकर्णी

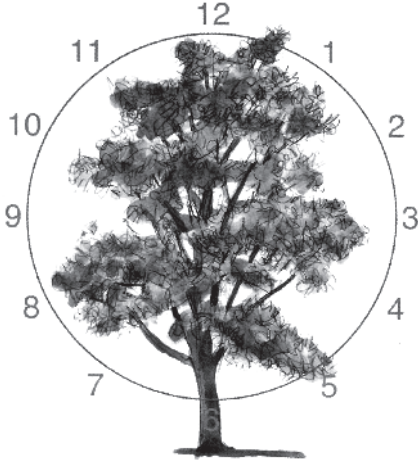
भ्र. ९८२२४६५४१०

पक्षी निरीक्षणाचे धडे

कधीकधी चार-सहा पक्षीमित्र पक्षीनिरीक्षणाला जातात. कधी एखादा विद्यार्थ्यांना पक्षीनिरीक्षणासाठी घेऊन जातो. एखाद्या झाडावर पक्षी दिसला तर ते सोबत्यांना सांगण्यासाठी एक पद्धत वापरता येते. समोरचे झाड हे घड्याळ कल्पिले तर शेंडा १२ वाजता, नंतर १, २ या क्रमाने ११ तास येतील. समजा शेंड्याच्या थोडा खाली पक्षी दिसला व तो कुठे आहे हे सांगण्यासाठी तो एक वाजेच्या ठिकाणी आहे हे सांगता येईल.

त्याची नोंद आपल्या नोंदवहीत करून ठेवताना तो काय करतो आहे, उदा. खातो आहे, पंख साफ करतो आहे इ. नमूद करावे.

परिचयाचा असल्यास नर/मादी नोंदवावे. अपरिचित असल्यास त्याचा अंदाजे आकार, चोच, पाय, पंख इ. नोंदवावे. त्याचा रंग, विविध भागांचा रंग इ. नमूद करावे. शक्य असल्यास त्याचा आकार काढून त्या त्या भागाचा रंग इ. नोंदवावे.

महाराष्ट्र पक्षीमित्रचे आजच

सभासद व्हा !

एकदाच ₹ ५००/- भरा व आजीवन सभासदत्व मिळवा. आपण सभासद असाल तर अजून एक तरी सभासद नोंदवा.

सभासद कसे व्हाल ?

- १) डी.डी. / मनीऑर्डर, "महाराष्ट्र पक्षीमित्र" या नावे चिपळूण येथे देय असलेला असावा.
- २) Core Bank System नेही पैसे पाठवू शकता.
बँकेचे नाव : बँक ऑफ महाराष्ट्र, चिपळूण शाखा.
खात्याचे नाव : महाराष्ट्र पक्षीमित्र. बँक खाते नं.:
६००३६८१२०१७
खात्यात पैसे भरून त्वरित मेलने कळवणे, तसेच सभासदत्व अर्ज भरून पोस्टाने पाठवणे अत्यावश्यक आहे. सोबत पे-इन-स्लीपची झेरॉक्स जोडावी.

Registered with the Registrar of Newspaper in
India under serial No. MAHIMAR/2012/51349

Book Packet containing periodicals

प्रती,

प्रेषक :

महाराष्ट्र पक्षीमित्र

११, युनायटेड पार्क, मार्कडी,

चिपळूण, जि. रत्नागिरी - ४१५ ६०५

फोन : (०२३५५) २५३०३०

E-mail : pakshimitra@gmail.com

website : www.pakshimitra.org

पक्षीमित्र

संपादक : विंगंबर गाडगीळ

मूल्य ₹ ५/-

मासिकात व्यक्त केलेल्या विचारांशी
संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

अक्षरजुळणी : प्रिंटवेब, नाशिक

मुद्रक : एस्. व्ही. प्रेस - चिपळूण

फोन : (०२३५५) २५२३३०